

ISBN 978-5-9961-0853-4

**Международное научно-популярное,
публицистическое издание**

№ 4 / 2014

СОВРЕМЕННАЯ КУЛЬТУРА, НАУКА И ОБЩЕСТВО

Тюмень, 2014

СОВРЕМЕННАЯ КУЛЬТУРА, НАУКА И ОБЩЕСТВО

№ 4 / 2014

Издается с 2012 года

***Альманах – международное научно-популярное,
публицистическое издание***

СОДЕРЖАНИЕ

Әбдезұлы Қ. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романы және өнер тақырыбы.....	4
Қазыбек Г.Қ. Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті.....	11
По приглашению Аль-Фараби (<i>Интервью А.Б. Темирболат с С.А. Кибальником</i>).....	13
Мадибаева К.К., Бектурганова Г.З. Ғылымдағы ғибратты ғұмыр. Мера личности.....	16
Абдулина А.Б. Литературоведение в КазНУ имени Аль-Фараби: научные проекты сегодня и завтра.....	21
Сейітжанұлы З. Айтыс өнері.....	23
Тілепов Ж.Ж. Манастану ғылымындағы М. Әуезов тағылымы.....	26
Мәдібаева Қ.Қ. Алма Қыраубайқызы – ҚазҰУ түлегі.....	30
Темирболат А.Б. Международное сотрудничество кафедры истории казахской литературы и теории.....	33
Сарсекеева Н.К. Обновление парадигмы интеллектуального романа Казахстана на рубеже XX-XXI столетий.....	35
Голиков Н.А. Качество жизни учащейся молодёжи: оптимизация в условиях полифункциональности образования.....	39
Мясников А.Ю. Деятельность детского образовательно-оздоровительного центра как предмет социологического исследования.....	42
Сарсекеева Н.К. Инновационные технологии в преподавании русского языка как иностранного в Казахском национальном университете имени Аль-Фараби.....	44
Бұлдыбай А.С. М.О. Әуезов салған сара жол.....	47
Мекебаева Л.А. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен XX ғасыр басындағы қаламгерлер мұрасы.....	51
Сарсекеева Н.К. Уверенный шаг в будущее.....	53
Сагындық Н.Б., Жанабаев К.Е. О литературно-педагогической традиции в КазНУ имени Аль-Фараби.....	55
Аскарова А.Ш. Адамзат дамуындағы білім ордаларының рөлі.....	57
Шортанбаев Ш.А., Салықбаева Ә. Әдебиет әлемінде.....	61
Келдебеков Қ. М.О.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихы.....	63

Қ. Әбдезұлы

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің деканы, филология ғылымдарының докторы, профессор)

ТӘҮЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ РОМАНЫ ЖӘНЕ ӨНЕР ТАҚЫРЫБЫ

Қазақ прозасында соңғы жылдары жақсы көрініп, өнімді көтеріліп жүрген тақырыптардың бірі әдебиетіндегі өнер тақырыбы десек қателеспейміз. Осынау шығармалардағы суреттелеңтін оқиғалар арнасы, тарихи шындық, кейіпкерлер шоғыры, негізінен әр ғасырда ғұмыр кешіп, ұлтына құнды мұра қалдырған айтулы өнер иелерінің өмір деректеріне табан тірдейтіндігін алдымен анғарар едік.

Белгілі қаламгер Илья Жақановтың «Ықылас» романы да тәуелсіздік жылдарындағы оқырман қолына тиген өнер тақырыбындағы қомақты, қолемді прозалық туындашарымыздың бірі. Қазақ күй өнері тарихындағы қайталанбас тұлға, аса дарынды өнерпаз Ықылас Дүкенұлының өміrbаянына табан тірей жазылған бұл роман өзінің көркемдік, танымдық сипатымен назар аудартады. Белгілі сазгер, халқымыздың ән-күй өнері жайында, ел ішіндегі өнерлі, дарынды тұлғалар туралы мақалаларымен, зерттеу енбектерімен және осынау тақырыпқа қатысты көптеген әңгіме, новеллалармен көрініп, өнімді қалам тербеп жүрген Илья Жақанов атақты қобызышы Ықылас Дүкенұлының өмірі мен өнердегі жолын, бастан кешкен қылыш тағдырын осынау романында кен толғап бейнелейді.

Жазушы бұл романының алдында да осынау тақырыпқа ат басын бұрып, Ықыластың қобызышы ретіндегі дарынана, оның күйлерінің шығу тарихына, өмір жолының бірқатар белестеріне бірнеше әңгіме, новеллалар арнады. Қобызышы, күйшінің өнеріне, атаабыройына жастайынан қанық болғандықтан әрі Ықылас өмірінің көп бөлігін өткізген Сарысу өнірінде туып өскендіктен де қаламгер көне көздерден естіген әңгімелерінен бөлек қобызышы ұрпағымен араласу арқылы сандаган, яғни роман жүгін көтере алатын ауқымы, салмағы бар, бас кейіпкерге байланысты әрқылы оқиғалар мен тақырыптарды қамти басын қосатын мол материал жинаған болатын. Осылардың барлығын енді қаламгердің топтастырып, жүйелеп, сұрыптал, біртұтас сюжеттік желіде сабактастыра отырып тиімді пайдаланғанын роман оқиғаларынан анғарамыз.

Жалпы Ықылас туралы қазақ әдебиетіндегі алғашқы көркем әдеби шығармаларды қазақтың көрнекті, суреткөр жазушысы Тәкен Әлімқұлов есімімен байланыстырамыз. Қаламгер «Қаралы қобыз» әңгімесінде қобызышы көңіл-күйінен атақты, елге кен жайылған «Ерден» күйінің ишиғуына қатысты аңыз-әңгімелерді ой елегінен өткізіп, өмір шындығын көркемдік шындыққа шеберлікпен ұштастыру арқылы бітімі бөлек, өнер тақырыбындағы айтулы әңгімесін дүниеге әкелген еді.

Илья Жақанов та қазақ өнері тақырыбындағы Мұхтар Әуезов, Жүсінбек Аймауытов, Илияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин тәрізді алыптар тобының дәстүрін жалғастыра келіп, Ықыластың енді ғасыр аралығындағы тағдырын сол замандағы басты оқиғалар арнасында, күйші төнірегіндегі әлеуметтік топпен тығыз байланыста сабактастыра отырып бейнелеуге ұмтылған. Алдымен жазушы Ықыластың өнер жолына арнаған «Кертолғау», «Қобыз», «Шулайды Шудың қамысы», атты бірқатар новеллаларында қобызышының басынан кешкен жағдайлар мен мақсат-мұрат жолындағы тарыстарына, күйлерінің туында себептеріне тоқталып откен болатын. Күйшінің балалық шағынан бастап, жігіттік жасындағы басынан өткөрған іс-әрекеттерін, қарттық өмірдегі көрген жайларын, яғни ұзақ шығармашылық тағдырындағы алуан белестерді айшықтай суреттей отырып, көркемдік тұрғыдан тұтастыра, жинақтай әңгімелеген қаламгер осының алдындағы Ықылас тақырыбын арқау еткен новеллаларын жаңа, тың деректермен, ел аузынан ұзақ жылдар бойы жинаған аңыз-әңгімелерімен толықтырып, көп қырлы, күрделі романға айналдырыды.

Жазушы романының басталуынан-ақ бала Ықыластың атасы Алтынбектің әңгімесі арқылы сонау көне заманда өмір сүрген қылқобыздың атасы Қорқыттың атына, өнеріне құлағдар болғанын, киелі күй өнерінде оны тұтқанын өмірлік, шынайы тарихты қөлденен тарта отырып әсерлі баяндайды. Өнерге құлшынған баланың қайта-қайта әкесінен Қорқыт жайлы сұрауы да, оған әкесі бар білгенін айтып беруі де, тіпті Қорқытқа қатысты көне көздерден естігендерін есіне салуы да болашақ қобызышының қобыз өнеріне күштарлығын оятып, шығармашылық қуат бергенін, осынау өнерге терең ден қойғанын анғартады.

Атасы Алтынбектің құлап, естен танып қалғанында Ықластың қобыз тартуы арқылы бойына дұға дарып, орнынан тұруы да, атақты қобызышы Сейдалының, Сары Тоқасынның келуі, Ақыш кемпірдің келіні Жамалдың босанып, ұл тууы, сонау дүрбелен шақтағы кым-қуыт жағдайлар қобыздың киелі, қасиетті аспап екенін, осынау киелі өнерге енді Ықыластың біржолата бет алғанын оқырманға әсерлі жеткізеді. Сонымен қатар Қорқыт сарындарының атасы Алтынбек пен әкесі

дүкенге, одан Ықыласқа жалғасуы да қасиетті қобыз өнерінің ұрпактар сабактастығына үласуын аңғартқандай. Жеткіншек Ықыластың үлкендерден киелі де қасиетті күйлерді үйреніп қана қоймай, өзінің күйлер шығару деңгейіне көтерілгенін, тіпті қобызбен алуан құс үніне салып құйқылжытатыны да, оның қобызды абден менгергенін, күйшілік өнерге әбден төсөліп, өнер жолына біржолата зейін аударғанын роман тарауларынан аңғарамыз. Романдағы Ықыластың Айқыміске ғашық болуы, осынау сюжеттік арнадагы ете әсерлі суреттегетін махаббат сезімдері сол дәүірге тән халқымыздың сипайылық салтынан аспайды. Осындай салт-дәстүр көріністеріне де қalamгер шығармасында көп орын бөледі.

Көркіне де, ақылына да қанша сүйсініп құмартқанымен, Айқумістің төре қызы болуы, ағайындардың қарсылығына тап болуы арадағы сүйіспеншілікке кедергі келтіреді. Ықыластың Тоқа, Тэттімбет күйшілермен араласуы, Біржан салды көруі, Шөже ақынмен бірге болуы оның өнер жолындағы өзіндік шындалуы ғана емес, азаматтық келбетінің өсуіне де негіз қалап, үлкен әсер тастағандығы да нақты оқигалар арнасында шымыр баяндалады.

Романның бас кейіпкері Ықыластың атасы мен әкесінен үйренген «Аққу» күйін қобызда төгілте, тебіренте тартып, қазактың алдаспан ақыны Шөже жыраудың ризашылығына бөленуі, батасын алуы, жиналған ел-жүрттың қобызын аттай қалап, сатып алуға ниеттенуі де, атасының көзіндей аспапты ешқашан да қымбат дүние, затқа айырбастамауы да өнерпаз иесінің өнерге деген адалдығын, киелі аспап қобызға деген құрметтің танытса, ал күйшінің осынау сәттердегі ішкі көңіл күйін де қalamгер алдыңғы қатарға шығара суреттейді. Генерал-губернатор Дюгамелдің алдында күй тартқан Ықыластың «екі жағынан кезек теңсөліп, бойын жазып, асқақ адамның бағынбайтын, жеңілмейтін паң қасиетін» танытуы да өнердің күші, дарын болмысындағы ерекше қасиеттері ретінде бой көтереді.

Қырғызда «қыл кияқты сейлейтін Күренкей есімді бір күдірет бар» деп Шөжеден атын естіген әйгілі қобызшыны Алатау асып, Чоң-Кемин деген жеріне іздел баруы да Ықыластың өнердегі ізденісі мен құштарлығының шексіз белгісіндей баяндалды. Жантай ханының ауылына барып, оның ұлы Шабдан манапқа жолыгуы, қобызшының қырғыз жерінде біраз тұрақтап қалуы да романның екінші бөліміндегі композицияда әрқылы оқигаларды қамти отырып, кең арнада баяндейды. Сол сияқты Шөженің атақты манасшы Балықты іздел келу сюжеті де ежелден ағайын, көрші екі елдің өнердегі дәстүр жалғастығына, туыстығына айғақ болды.

Роман ішіндегі Күренкейдің «Қамбархан» күйін тартқандағы Ықыластың алған әсері де үлкен дарынға деген құрметті, сүйсіністі білдіреді. Соңдай-ақ Бұғыбайдың домбыраны қолына алып, «екі жирен» әніне басуы да, Ықыластың өз кезегінде қобызбен күйлер тартып, жиналған жүртты тамсандыру оқигалары да екі ел арасындағы сыйластықтың көңіл-ниеттегі ғана емес, киелі өнердегі тамыры бір, теренде жатқан сабактастықты да аңғартады. Ықыластың нағашыларын іздел келген Кеменді көруі, жүздесуі, бір-біріне деген сүйіспеншілік сезімі романдағы тартымды сюжеттердің бірі ретінде оқырманға терен әсер тастайды.

Өнер туралы жазылған шығарма болғандықтан негізгі кейіпкердің өнер жолы ғана емес, бастаң кешкен күйінштері мен сүйіспеншіліктердің шынайы мазмұндалуы мен осыған қатысты жанама көрінетін сандаган кейіпкерлердің іс-әрекеттері де роман сюжетіне кірігіп, көркемдік мақсатта орнымен пайдаланады. Ең бастысы Ықыластың «Қоңыр», «Ерден», «Жез-киік», «Аққу», «Кертолғау» күйлерінің орындалуынан бөлек, сол күйлердің шығу тарихына қalamгердің кең тоқталып отыруы, олардың жан-жақты мазмұндалуы шығарманың шынайылығын айқындал қана қоймай, оның көркемдік деңгейі биікке көтеріп алып кетеді. Ықылас күйлерінің қыл қобызда орындалуы да, оған көпшіліктің назарының ауып, құлай беріле, сүйіне тындауы да киелі өнердің өзіндік қасиет-қадірін терен танытуға жол ашады. Қырғыз ағайындардың Ықылас өнерін ризашылықпен бағалауы оның үлкен дарын иесі екенін танып қана қоймай, осынау құрмет пен қошемет екі ел арасындағы өнер жарысының дәстүрлі құнарларын аша түседі.

Роман ықшам, шымыр және жинақы жазылған. 256-беттен тұратын тұтас романның прологы мен эпилогы да композициялық құрылымының тұтастығын сақтай отырып, бас кейіпкердің өмір жолын тұтас, әрі әр қырынан терен бейнелеуге мүмкіндік берген. Кейіпкерлер тілі де халықтық сөйлеу мәнерінде құрылған. Кейіпкерлер арасында көп көрінетін диалогтар ықшамды, әрі осынау кейіпкерлердің ұлттық ойлау деңгейін, ұлттық дүниетанымын, ең бастысы қазақ тілінің мол мүмкіндігі мен суреткерлік құнарын мейілінше шынайы жеткізеді. Сонымен бірге екі ел орындаушыларының қобыз, домбыра, қияқ аспаптарын жете менгеріп, кез-келгенінде ойнауға дағдылануы да өнерпаздар болмысындағы сан қылыш талант ероекшеліктерін әр қырынан тануға мүмкіндік береді.

Романда ел тарихы әңгімеленген, өткен дәуірдегі әр қылыштар оқиғалар да өз орнын тапқан. Қазақ пен қыргыз жерінің табиғаты, тау, өзен, көл суреті, жайлау көріністері, барлығы суреткерлік шеберлік аясында бейнеленетіндіктен оқырман назарын өзіне тарта түседі. Сол кездегі Ресей отаршылдарына қарсы ұлт-азаттық бас көтерулер, елдік сарындағы идеялар да кітаптың екінші бөлімінде өнерпаздар тағдырымен сабактас баяндалады.

Түйіндей айтқанда, Илья Жакановтың «Ықылас» романы-күйші, қобызының Үйкылас Дүкенұлының өнердегі тағдырынан, қүйшінің орындаушылық шеберлігінен терең мағлұматтар беретін, өнер тақырыбындағы сәтті жазылған, автордың өзіндік ой-өрнектерін терең толғамдарын алдыңғы қатарға шығарған, сол арқылы тұтас заман көрінісі мен дара тұлғаның тағдырын қатар суреттейтін құнды шығармалардың бірі.

Көрнекті жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» роман-хамасы 1999 жылы «Әл-Фараби» баспасынан жарыққа шықты. Қолемі 752 беттік роман-хамса ұлы ақын Абайдың өмір жолына негізделіп жазылған қолемді прозалық шығарма.

Жазушының суреткерлік қарымын кеңінен танытқан шығармасы «Абайдың жұмбағы» бес кітаптан («Толғак», «Жұлдыз құрбандық», «Қызығаныш», «Х ақиқат мекені», «Нұрсипат») тұратындықтан роман-хамса деп атаған. Қазақ прозасының таңдаулы туындысы ретінде бағаланаған «Абайдың жұмбағы» жазушының бас кітабы десек те болады. Осы роман-хамасы үшін жазушы Рамазан Тоқтаров Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығына ие болды.

Роман-хамсаның негізгі желісі ұлы ақын Абайдың тұғанына бастап дүниеден өткеніне дейінгі тұтас бір дәуірді қамтуды мақсат еткен. Сонымен бірге бодандық бұғаудына ілінген бүкіл халық тағдыры, саяси-әлеуметтік мәселелер де роман-хамсадан көрініс тапқан. Абай заманының ішкі-сирткы қатпарлық қайшылықтары реалистік тұрғыдан суреттеледі. Бұл тұста қазақ елі Ресейге бодан болғанымен, әлі де жол айырықта тұрғандай халде еді. Осының бір айғағы ретінде роман-хамсаның алғашқы кітабында Кеңесары бастаған халық көтерілісінің соңғы сәттері суреттеледі. Кеңесары Сарыарқадан ауып, Алатауға бет алғанда Абай дүниеге келеді. Сюжет желісінде Абайдың әр тұстағы әлеуметтік-қоғамдық аядагы іс-әрекеттері көрініс тауып отырады. Бірінші кітапта Құнанбайдың таң алдында көрген тұсін әулие-шалыс Шайқы: «Ертең не бәлки қараңғысында ма екен дүниеге Аяздай әділ, Аплатондай білімді, жүргегі жұмсак құл – осы айналаның біріне тартпаған шын мейрбанды перзент келеді», – деп жориды.

Автор шағын деталь арқылы оқиғаны дамыта отырып, болашақ сәбидің қандай адам болатынын тұс арқылы тұспалдайды. Жазушы түсті Абай образын бейнелеудегі көп амал-тәсілдердің бірі ретінде қолданады. Осынау тосян тұс Құнанбайдың көңіл-күйіне де терең әсер етеді. Автор ақыры Шайқының жорығын тұсі шындыққа айналғанын суреттей келе, жөргектегі нәрестенің «екі көзін тоқтатып шаңырақтан айырмайтын әдет тауып еді» деп бейнелейді. Сәби шағынан-ақ алыс биікке көз салатын Абай сегіз айға толмай жүріп кетеді. Жазушы кейде жанама мінездеу, кейде авторлық баяндау арқылы Абайдың мінез даралығын ашып, басқалардан ерекшелей суреттеуге айырықша мән береді.

Қаламгер жас нәрестенің айырықша тұмысынан бөлек нышан көріп, оның болашағының нұрлы болатындығын төмендегідей ой-толғамдарымен жеткізеді: «Абай әлі бесікке де бөленбей, тас-түйін құндақталу жатқан кезінде де екі екі көзін киіз үйдің ашық тұрған тұндігінен айырмашы еді, сонда оның кірпік қақпай бағатыны нұр сауып тұратын көгілдір аспан екен. Қырқынан шығып мойны-басы бекіген соң әлгі қек жүзінен жамырайтын нұрды енді ол өзі бақылай алатын айналадан іздейтін болды. Ақ киген адам да, ақ сауырдың бүйіріне шағылысқан күй сәулесі де, керегеден білінетін таңғы-кешкі арай шапақ оның кірпік қақпай қарайтын бота көздерінен тыс қалған емес. Соларды көріп, әбден бойына сініріп барып көнілі жайланаңды да, құн ұзын тоқтық атып, бесігінде өз бетімен үіл қағып жатып алады» (Тоқтаров Р. «Абайдың жұмбағы». Алматы: «әл-Фараби», 1999, 73-б).

Абайдың көптің бірі болмайтыны жас кезінен-ақ білінді. Зейінді-зерең, сөзге алғыр, ақылды бала көп назарын өзіне аударды. «Қос құлағы шұнақ, кеудесі ағып тұрған бұлак» Абай ел аузына іліне бастады. Кітаптан кітапқа ауысқан сайын Абай тұлғасы үштастық тауып даралана береді.

Роман-хамсаның екінші кітабында Семей қаласындағы Ахмет-Риза медресесінде одан кейін приходская школадан дәріс алып, көп нәрсеге көзі ашылады. Ой-санасы кенейіп, дүниеге өзіндік көзқарасы қалыптаса бастаған Абай көрінеді. Он үш жасында әке қалауымен оқудан шығып, ел ішіндегі қайшылықтардың сырына қаныға бастаса, Құдайберді ағасы өлген соң кішік Тобықтының болысы етіп 20 жастагы Абайды қояды. Осыдан бастап ел ісіне араласа бастаған Абай болмысы шынайы бедерлене, оның ел ісіне деген көрегендігін, сұңғылы зеректігін, біліктілік танытарлық қимыл-әрекеттерін қаламгер асықпай баяндалап, роман тарауларына орнымен кіргізіп отырады. Ел ішінде сан-салалы дау-дамайға (ұрлық-қарлық, жесір, жер дауы, құн сұрау салты) араласып, көптің

қамын ойлайтын тұлғага айнала бастайды. Мәселен, қаладан келген екі тергеушімен болған диалогке назар аударып көрейік.

- Киргиз заңында бір адамның құны мықтаганда жүз түйемен төленсе, Ресей қарулы құштерінің өкіліне қол көтерген қарақшы үшін бұратана ел ауыл-ауданмен құрбандыққа шалынса да аздық етеді. Қара басын емес, Қараспан тауын жайланаған елін қорлағаны үшін күйіп кетіп еді... Ілгері қатулана аттап барып:

- Сіз екуіңіз жазықсыз зорлаған Бейбақтың соңынан қалмаған зұлым көлеңкесіне айналыпсыз. Арашаға жарай ма десе, тағы да құн дауламақ ойларының да бар екен фой... Қылмысты істі қылмыспен жапқан елдің сотында қандайлық әділдік болуы мүмкін?

- Халық неге ашынады? Қарыны аш па?

- Қарыны ашқанынан жыламайды, қадірі кеткеннен жылайды.

- Оның қадірін кетіріп жүрген кімдер? Өздеріңіз емес пе? Қатыгез жаулықтарынды мен танымай, көрмей жүрмін бе?

- Онда шын көре алмагандығының. Қазақ өте бауырмал халық. Оның бауырын шіріткен өзге маслихат бар.

- Не мәслихат? – деді ояз селдіреген жириен шашы қобырая

Өкімет халыққа ор қазуын, оқ жаудыруын қойын. Оқ шыққаннан от шыққанның жаман екенін сіз менен артық білуініз керек, тақсыр! (Токтаров Р. «Абайдың жұмбагы». Алматы: «Әл-Фараби», 1999, 282-285-б).

Абай мен ояз арасында болған осынау сөз сайысы көп жағдайды аңғартады. Ширығы шарпысқан өткір диалогтан ұлы Абайдың халқым деп соққан жүрек лұпілін сезгендей боламыз. Ақын өлеңдері де халқының мұң-наласы мен көрген қиянатын, ел билеу ісіндегі өктемдік, патша ұлықтарының озбырлықтарын арқау етеді. Ұлы ақын ретінде, ұлт перзенті ретінде осылардың бәріне Абай енжар қарамайды. Осының барлығы ақыл-сана сүзгісінен етіп, жүрек түпкірінен бастау алып жыр жолдарына айналып отырады. Ақынның кейбір өлеңдерінің шығу тарихынан да роман беттеріндегі суреттелетін оқигалар арқылы хабардар болып отырмыз.

Абай айналасында көрінетін кейіпкерлер шоғыры да өте мол. Олар: Құнанбай, Бөжей, Алшынбай, Кенесары, Наурызбай, Ағыбай, Шоқан, Құсбек, Қаратай, Сүйіндік, Жиренше, Тәкежан, Ізғұтты, Қодар, Майбасар, Құдайберді, Ербол, Халиолла, Оспан, Аташ, Ерден, Тәттімбет, генерал-майор Густав Христанович, генерал-губернатор Гаспорт, генерал Вишневский, полковник Виктор Иванович, Ф.М.Достоевский, А.Янушкевич, Михаэлис, Оразбай, Байқөкше, Шайқы, Ұлжан, Қамария, Тоғжан, Ділдә, т.б. кейіпкерлердің айшықты бейнелері жасалған. Роман-хамсадағы кейіпкерлер бір-біріне ұқсамайтын, өздеріне лайық іс-әрекеті, мінез-машығы бар адамдар. Өйткені бұлардың көбі өмірде болған тұлға болғандықтан тарихи шығарманың кейіпкеріне айналып, нақты оқигалар үстінде көрінеді.

Әрбір кейіпкер әлеуметтік орнына байланысты өзіне лайық іс-әрекеті, кескін-келбетімен ерекшеленеді. Мәселен, автор Құнанбай тұлғасына қатысты «ол кімге тіктеп қараса, сол жалма-жан» қозгалактап, берексі кетіп, қипықтап қалады. Жалғыз көзді шоңмұрын, аксұр адамның әнтект шұбырыңқы жүзінде қас патшаның қаһар таңбасы бар. Солай малдас құрыш отырғанның өзінде түйеге мініп келе жатқан адам секілді», – (токтаров Р. «Абайдың жұмбагы». Алматы: «Әл-Фараби», 1999, 94-б) десе де, енді бірде: «Құнанбай Жидебайда отырған көп ауылдарға күзге салым соңында шұбыра ерген жүз қаралы нөктері бар, адуын айбары күндік жерден шашырап, күміс ер-тұрманы омырауына шейін төгіліп жарық-жұрық еткен ақбоз арғымакпен оралды. Басында алтын шілтерлі бекзадалар киетін шошақ төбелі ақ шұға қалпак, үстінде нақ сондай оюмен айқыш-ұйқыш етіп зерлеген ақ түбіт шекпен, иойнына соның бәрін сыртынан салбырата асырырп, дөңгелек күміс ақтабақша тағып алыпты», – деп кейіпкерінің сыртқы келбетіне, киіміне мән береді (Токтаров Р. «Абайдың жұмбагы». Алматы: «Әл-Фараби», 1999, 127-б.). Бұл бір адам – Құнанбайға берілген екі түрлі портреттік сипаттама. Бірінен Құнанбайдың тұр түсіндегі «қас патшаның қаһар таңбасын» байқатарлық мінезін аңғарсақ, екіншіден аға сұлтан болып келген Құнанбайдың айдын, айбарын көреміз.

Мұндай портреттік сипаттаулар басқа кейіпкерлерді (кенесары, Алшынбай, Шоқан, Қодар т.б.) бейнеленгенде де қолданылып отырған. Жазушы тұра, кейде жанама мінездеу, лирикалық шегіністерге коса олардың диалог, монологтары арқылы да адамдық бітім-болмыстарын айқындаپ отырады. Кейде автор кейіпкерінің тұлға-бітім, іс-әрекетін екінші адамның көзімен де беретін тұстары бар. Мәселен, Аташтың көзімен Кенесарының інісі Наурызбай батырдың ерлік қимылы төмендегідегі ашылады. «Сонда көріп еді ол Науан батырдың күндей күркіреп, жалғыз өзі мылтықты

көп адамды алайғысын алай, бұлайғысын бұлай қылышпен шауып, найзамен түйреп жайратып жүре бергенін» (Токтаров Р. «Абайдың жұмбағы». Алматы: «Әл-Фараби», 1999, 20-б).

Батыр мінез, батыра айттар сөз Қодар тұлғасынан да байқалады. «Ел иесі, жер иесі кім?» деп ұлес бөліскенде ірі тұлғалы Қодар бар есептен күр қалады. Бір үлкен жиынға шақырусыз келген Қодар:

- Неге мен санда бармын да сапада жоқпын, – деп күркірей жөнеледі.
- Ей, Қодар, бұл бықысп отырган қоңырысың?
- Сени өзінді жақсымын дейсің, ә? Бір елдің солқылдаған мырзасы болып отырасың. Ақ-қараны айырып тани бересің. Осы адал мен арамды айыра аласың ба? Соны айтшы...
- Менің арамым сенің дастарханыңнан шығып па еді? Бұл қай сандырағың оттап тұрған?
- Сен арамды менің емес, алаштың қазанына салып отырысың.
- Төгемін. Өлі де төгемін. Екі жүзді болатының үшін солай ете беремін, деп Құнанбайдай ел басының Кенесарыны қолдамай, бірыңғай орыс жағына шығып алғанын бетіне тұра айтады (Токтаров Р. «Абайдың жұмбағы». Алматы: «Әл-Фараби», 1999, 78-79-б). Осы қысқа-қайырым диалог үлкен көркемдік қызмет атқарып, екі тарихи тұлғаның болмысына авторлық көзқарасты да ангартады. Сонымен бірге кейіпкердің дүниетанымынан да хабардар етеді. Қодардың аузынан шыққан салмақты сөз көптің үкіміндей әсер қалдырады. Қодар бейнесі әр әпизодта дараланып биіктей түседі. Оның сөздерінен де бірбеткей, ешкімнен ықпайтын өр мінезділік байқалады. Құнанбай да көпті көрген, көпті білген, кең ойланып, кемел ой айта алатын оқшау бітімдегі тұлға еенін аңғарып отырамыз.

Лепсі өзенінің бойындағы «Шұбарагаш – Ойжайлау» деген саласында қазақтардың Россияға қосылу салтанаты өтеді. Бұл жиынға сұлтандар, шекара бастығы генерал-майор Вишневский қатысып сөөз сейлейді. Генералдың сөзіне көнілі толмаған Құнанбай: «Уа, жамағат, халқым, жұртый! Елдің басын құрайтын не? Ердің басын құрайтын не? Бірлік пе? Ол қай бірлік? Бір қазақбайдың баласы болсақ та бұлың-бұлың қүй кешіп жүріп, бұлдырықтай бытырап ата жұртын жат көретін жарапы халде отырамыз. Ел бірлігі осы ма? Бірлік те елдікте де, ерлікте де емес, қауымдастықта. Қауымдастық мықты болса, киіз қазықты жерге енгізтер темір тоқпак та сол. Ол қауымдастың мына отырган Ресей жұрты. Оны шамаң келсе, олжаласың етпе, ордаласың ет... Ошақтың үш бұтының екеуі сырта тұрса, біреуі отта тұрады. Сол отты бастан кешіп келген соң айтып тұрмын. Қалың елің қазағың үшін қауымдастық керек бұлармен. «бас басыңа би болсан, Манар тауга симассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа құймессің» деген қайда? Бұдан былай бір жағадан бас, бір жеңнен қолтышғарайық деп отұа май құйып берейік ағайындар!» – дейді (Токтаров Р. «Абайдың жұмбағы». Алматы: «Әл-Фараби», 1999, 87-б).

Құнанбайдың сөзіне жандарал қатты риза болып қалады. Құнанбай образы осылайша әр оқиға тұсында әр биіктен көрініп, әр қырынан бейнеленеді. Ақылы мен айласы, қаталдығы мен қайсарлығы қатар жүретін адамның құрделі тұлғасы, терең қатпарлы, кесек мінезі айшықты кескінделеді. Оның өз ортасынан озық көрінуі де осындай аңғар мен ақылды қатар ұстай білуінен байқалады.

Тұтастай алғанда, Абайдың отбасы, ағайын-туыс, дос-жараны жайындағы өмірдеректік суреттеулер көзден таса қалмай, шығарма бітіміне орынды сіңіріліп, ақынның өсу, толысу жолын аша түседі. Роман-хамсада Абай туып-өскен аймақтың көрініс-суреті (табигаты) сан түрлі бояу-нақышпен тартымды суреттеледі. «Ай бағана қорғалаған. Самалдай есіп тұрган жел де сап тыйылған. Қунгірт аспан төрінде жусаған мал құсап жамырай жайылған баданай-баданай жұлдыздар тіке жоғарылап, көз ұшында қылмындаған бұлдырап сіркелене қалыпты. Енді аз уақытта олар да су бетіне жыптыраған мөлдір ұсақ көпіршіктең біртіндең шағылып, тұн тұңғығының зым-зия батып жоғалып кеткелі тұр.

Әлгінде ғана сібірлеп там-тұм жар бар еді, шығыс көкжиек бойымен тұтаса көтерліген жалпақ қара жамылғы тесік сәулелі тұн аспаның тастай қымтап, айнала төңіректі көзге тұртсек көргісіз етіп меніреу қарангылық мендеп ала қойыпты» (Токтаров Р. «Абайдың жұмбағы». Алматы: «Әл-Фараби», 1999, 23-б). Бұл – тан қарангысының суреті. Пейзаж кейіпкерінің қоніл аланың аша, айқындағы түседі. Шығарма тілі сондықтан да ажарлы да айшықты. Жазушы тартымды, тосын, бояуы сан алуан, ұтымды бейнелеу құралдарын молынан пайдаланып отыргандықтан, туындының эстетикалық әсерлілігі, танымдық қуаты тереңдей түскен.

Роман-хамсада белгілі бір тарихи кезең шындығы кейіпкерлердің толымды тұлғасы мен олардың арасында өтіп жататын сан-сала тартысты оқиғалар арқылы шынайы суреттеледі. Қаламгер шығармада мол, ауқымды тарихи-танымдық дерек-мағлұматтарды негіх ете отырып үлкен-үлкен көркемдік жинақталуға қол артады. Соның арқасында елге есімдері мен еңбектері белгілі тұлғалар арқылы кезеңдік мәні зор тарихи шындықты оқырманына әсерлі жеткізе алған.

«Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өсіп, мыңмен жалғыз алысқан» ақын Абайдың дана Абайға, кеменгер Абайға, хакім Абайға көтерілу жолы роман-хамсаның бес кітабында терең арна тартады. Осы негізгі желінің айналасындағы қашшама қосалқы оқиғалар, эпизодтар, суреттеулер, баяндаулар сабактаса тарамдалып, Абай сынды ұлы ақынның өмір жолын, оның өмір сүрген, тағдыр кешкен заманын биік танымдық, тағылымдық деңгейде, шынайы суреткерлікпен бейнелеп бере алған бұл оман-хамсаны қазақ прозасының табысы десек артық болмайды.

Қаламгер Нәбиден Әбуталиевтің «Наркессен» романы қазақ тарихындағы, қазақ тағдырындағы орны ерекше ұлт-азаттық құресіміздің жарқын беттерінің бірінен саналатын Исадай-Махамбет көтерлісі мен осы екі тарихи тұлғаның жеке өміrbаянын арқау еткен құделі туынды. Осының алдында да қаламгердің Исадай мен Махамбет образын сомдауға арналған, сол кездегі тарихи-әлеуметтік, саяси оқиғалардың бір парасын қамтып көрсетуге тырысқан бірнеше туындылары жарық көрген болатын.

Жалпы, XIX ғасырда қазақ жүрті, қазақ даласы тар жол, тайғақ кешу дәүіріне тап келді. Себебі, ел жаңаша билеу жүйесіне бағынауга мәжбүр болып, өзінің атамекенінен, заңды жерінене бірте-бірте ығыстырылып, айрыла бастады. Шұрайлы қоныстарды өзге ұлт көлімsectерінің иемденуі, қазақтың шымбайына батып, намысына тиіді. Бекініс пен шептердің салынуы да қазақ халқының наразылығын тудырды. Осы сынды және тағы да басқа ішкі-сыртқы факторларға байланысты ел алатаидай бұлніп, XIX ғасырда ірлі-ұсақты қөтерлістер бірінен соң бірі жалғасып жатты. Кенесары, Жангожа, Исадайлар бастаған қөтерлістер соның айқын қуәсі. Ұлт-азаттық қөтерлістердің қазақ даласының әр түпкірінен бой қөтере бастауы жалпы тұтас елдің басын біріктірді, намысын ояты.

Ел басына құн туып, ер етікпен су кешкен кезенде халықтың мұнданап, жоғын жоқтаған Исадай сынды батырлардың басшылығымен жүзеге асқан қөтерлістің тарихта алар орны еркеше. Кіші жүздің ішкі Бөкейінде болған бұл қөтерлісі Еділдің ен тоғайы мен Жайықтың жагалауы үшін ғана емес, жалпы халықтың азатығы, тәуелсіздігі, дербестігі үшін болған еді. Ел ала, бұлт шала болған осы тұста Махамбет Исадайды қостап, қара халықтың, қалың елін жақтады. Олар елге озыбылық жасап, жерге билік жасауда әділетсіздікке барған ел басқарушылары мен би, сұлтандарға қарсы шықты. Махамбет ел мен жер үшін, елге тізесін батырған жуандардан кек қайтару үшін найзаның ұшымен ғана емес, сонымен қоса отты да өтаір сөзімен де құрес туын қөтерді. Опасыз сұлтандар мен мекер билердің іс-әрекетіне қарсы бағытталған мұндай отты да уытты сөздер әриен ел бағасындағы естіліп жатты.

Міне, осындағы алып тұлға, мұзбалақ ақын, біrtур ерді Нәбиден Әбуталиев өзінің романына арқау еткен. Махамбеттің қылышы тағдырына арналған екі бөлімнен тұртатын романы жазушы «Наркессен» деп атаган. «Наркессен» ұғымына ең алдымен Махамбет тұлғасының барлық болмысы сиып тұрғандай. Қаламгер осы метафора арқылы алдаспан ақынның алабөтен тағдырын астарлап жеткізген.

Кезінде халықтың ықылышанда бөленіп, оқырман қауым жылы қабылдаған «Қайран Нарын» мен «Өттің дүние» атты екі шығармасының басын біріктіріп, тың тарулармен толықтыра түсіп, дамытып, ширатып, соны ізденістің арқасына кең тынысты, қомақты дүние, жаңа романды жарыққа шығарды. Төртжүз беттік қөлемді «Наркессен» романы Махамбеттің талайлы тағдыры мен құреспен өткен қайшылықты өмірін жан-жақты суреттейді.

Махамбет пен Исадай арасындағы адал достық, халық пен Махамбет арасындағы терең байланыстар арасы романда көркем бейнеленеді. Жалпы, романы оқи отыра XIX ғасырдың орта тұсындағы, Бөкей жеріндегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен жеткізуде романның кей тұстарғы елдің қайнаған тіршілігін жеткізуде романның кей тұстарында, қаламгер суреттемелерінде артық-кем кеткен беттер кездеседі, бірақ бұл көркем шығарманың тұтас желісіне көркемдік жағынан ұлкен нұқсан келтірмеген.

«Роман неліктен «Наркессен» деп аталды?» – деген сұралқа жауап беретін болсақ, оны біз романның өзінен табамыз. «- Қолында Наркессен, тақымында ақауыз тұрғанда Махамбетті қөктен құдай, жерден құмай ала алмайды. Наркессен Агатайдан қалған қылыш, жүзі жыланнның өтіне суарылған. Шауып жібергенде көлденен жатқан атан түйені екі бөліп кетеді. Сайыста Махамбетке тірі жан шақ келмейді», -деп қаламгер ақын тұлғасын суреттеп өтеді. («Наркессен», 79-бет). Роман «Наркессен» қылыштың атына байланысты сабактас қойылғанын анғарамыз. Махамбеттің қолындағы қылыш жай қылыш емес, батыр Агатайдың, Беріштің ұранына айналған Агатайдың қылышы болатын. Сол намысты қолдан бергізбеген, қазақ сарбазының айбыны болған қылыштың арқасында қазақ атамыз жерін жаудан корғап, киелі атамекенін өз ұрпағына аманаттаумен келеді деген идея алдыңғы қатарға шығады. Сол тұста елдің тағдыры шын мәнінде ақ найзаның ұшы мен қайқы қылыштың алмас жүзінде еді. Жазушы осыны оқырманыныа астарлап жеткізгісі келгендей.

Романда Махамбеттің ақындық қыры да барынша ашыла түскен. Әсіресе табан астында, сұрып салатын өжет ақынның образын жасауда жазушы барынша ізденгені байқалады. Соның дәлелі Баймағамбет сұлтанмен кездескендегі: «Баймағамбеттің пысы баса алмады. Осынын сезіп, енді хандық үшін қырқысқан, мәртебе қуған сұғанақ көз сұлтанның берекесі қашайын деді. Махамбет тебіренгенде бойындағы жанар тау қуатын сыртқа шығарды. Оның қеудесі тасыған дариядай еді, толқын-толқын сел тасып, лықылдан төгілейін деп тұрган. Бойына біткен қоңыр даусы құніреніп барып шыққанда батырлық пен ақындықтың қос тізгінін бірдей ұстаган ол екіленіп кетті. Қек пен жерді дір еткізіп, қара бұлтты қақыратқан наизағайдай алапат-алмас сөз құйылды қеудеден.

Мен, мен едім, мен едім!

Мен Нарында жүргенде,

Еңіреп жүрген ер едім.

Исатайдың барында,

Екі тарлан бөрі едім...

Ақынның айтқан сөзі емес, алдындағы ата жауына атқан сұр мергеннің оғы еді. Халық лағнаты шынында да қеудеден оқ боп атылды. Ол тиғен жерін қызып түсер қылыштай, шауып түсер шар болаттай еді...», – деген сөздермен Махамбеттің ішкі сезімімен ұласып жатқан ақындық қуатын көркем тілмен жеткізеді. Махамбеттің ойы емес, халықтың лағнеті еді деп, ақынның қаншалықты халыққа жақын екенін көрсетуге ұмытылады («Наркессен», 97-бет).

Романда жазушы Махамбеттің жан досы Исатайдың образын бейнелеуде, оның бірбеткей мінезін суреттеуде сюжеттік оқиғаларды оқырманның жүргегіне әсер ететіндей етіп шебер баяндайды. Әсіресе, Жәңгір ханың Жасқұстағы ордасын қоршауга алып, қатынын күн, батырын құл етіп шабайық дегенде Исатайдың келіспеуі де көп тарихи шындықтың бетін ашуға мүмкіндік береді. Себебі, бір аңғарғанда ханың жіберген елшілерінің жымысқы сөзіне Исатай алданып қалды деген қорытынды жасауға болады. Устіртін қараған адамға солай көрінуі мүмкін. Бірақ мәселеленің төркінін қаламгер тарихи деректерді ой елегінен откізе отырып, өзінше пайымдауга тырысқан.

Бір жағынан, осы оқиғалар арқылы біз Исатайдың салқанқанды, бірбеткей, сабырлы екенін көреміз, ал екінші жағынан оның арманы ханды халыққа қоссам, халық пен хан арасындағы бірлікке қол жеткізсем деген ұлы мақсатты аңғарамыз. Міне Исатай бойындағы кіслік, адамгершілік, ерлік, ө-өзіне деген сенімі осы арнада сәтті көрінеді. Алайда Исатайдың бұл ойына қоپтеген қол астындағы батырлар қарсы шығады. Бұл «жауыз» Жәңгірдің жалған ойы ғана, уақыт созу үшін жасаған арам қадамы екенін ескеptіп бағады. Исатайдың бірбеткейлігін көріп, батырлардың көбі теріс айналады. Сонда Махамбеттің жан досына деген адалдығын, Исатайды тастамай жанында қалып, қатерге басын тігіп, тағдырын көтеріліс жолына арнаған ержүрек, мәрттігін аңғарамыз. Жазушы Нәбиден Әбуталиев Махамбет пен Исатай арасындағы достықты осылай шынайы, күрделі, тартысты әрекеттер үстінде суреттей білген.

Жазушы Нәбиден Әбуталиевтің саналы ғұмырын ел жүргегіндегі ардақты тұлға, қайталанбас өнерпаз Сегіз Серіні зерттеуге арнағанын дабілеміз. Күні кеше мерзімді баспасөз беттерінде Сегіз Серінің ғұмырына, тағдырына байланысты, және оның есімі тарихта болды ма, болмады ма деген дау да етек алған еді. Оны Сегіз Серінің мұрасын зерттеп, кітап арнап, тарихта болғанын дәлелдеуді мақсат еткен жазушы Нәбиден Әбуталиевтің – ой толғамдары, дәлелдері оқырман қоңілінен шықты. Қаламгер бір жазбаларында Сегіз Серіні зерттеу Исатай-Махамбет көтерілісін жазудан бастау алғанын айтқан еді. Міне, осы «Наркессен» романында Исатай-Махамбет пен Сегіз Серінің арасындағы байланыс та суреттеледі. Сегіз Серіні қаламгер өз романында ешкімнен именбейтін, өзінің жасағы бар, бірбеткей, батыр тұлғалы кейіпкер ретінде бейнелеп отырады.

Роман екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде батырдың сын сағаттағы сәтін, яғни қылыш тағдырын көреміз. Исатайдан да, сүйген жары Айғаншадан да айырылған жарлы тұлғамен жүздесеміз. Жүргі дерпті Махамбет. Махамбеттің іштегі күйзелістерін бірінші тарауда жазушы былай суреттейді: «Күн еңкейген кез. Ұлы бесін ауып барады. Тұндырап Қараой жатыр. Әлгілерден бөлек, кескін келбеті де өзгеше тобылғы менді торы ат мінген біреу Қайыршақты-Қараоба жакқа жалғы кетіп барады. Бұл – Махамбет еді. Қөп ойдан ба, басы мең-зен, бір сәт миы шыңылдағандай болды. Алда тандыры тартылған жүдеу тұз. Қарадан қарап келе жатып қоңілі құлазығандай... басында қалың ойдан оның бойы ауырлады, тіпті үстімен жүріп келе жатқан сияқты болып көрінді...» («Наркессен», 209-210 беттер). Жазушы осы арада батыр мен табиғат арасындағы сабактастықты, ұқсастықты шебер суреттеп өтеді.

Тұнжыраган Қараойдың суреті. Күн батып бара жатқан тұс. Осының барлығы Махамбеттің көңіл күйіне әсер етеді. Еңсесін басады, із қалдырады. Қайталай айтсақ, осынау еңкейген, қызара

батып, ауып бара жатқан күн мен Махамбеттің жан досынан, жарынан айырылып, трагедиялық күй кешүі, Қараой мен Махамбеттің көңіл күйінің іштей үндесуі, әрине жазушы қолданған сәтті, ұтымды психологиялық параллель ретінде қабылдауға болады.

Романның екінші тарауында Жәңгірдің өлі, оның жары Фатима мен Махамбет арасындағы байланыс, батырдың Баймағамбет ауылын шабуы да көркем тілмен баяндалғандықтан тартымды да қызықты оқылады. Батыр бел баласы Нұрсұлтанды орыс білімімен сусындуату үшін талпынғаны суреттегіледі.

Жалпы, осы екінші тараудан сол кездегі саясаттың салқынын да анғарасың. Орынбор губернаторы Перовскийдің елді қанағаны, оның орнын алмастырған Обручевті жаны жайсаң етіп суреттеуі соның айғасы болса керек. Керісінше Жәңгірді зұлым ретінде суреттеуі сол кездегі үстемдік құрған саясаттан туындал жатты. Байлар жауыз, билер зағым. Ал кедейлер болса каналушы тап деп қарастыру да сол кездегі саясат еді. Бүгінгі егемендік сана мен тәуелсіздік тұғырынан қарасақ Жәңгірдің де еліне, қазақка жаны ашығандығы, мектеп салдыргандығы тарихи шындық. Әрине, роман тәуелсіздік тұсында жарыққа шықса, ақиқат өзге қырынан айтылар еді.

Десек те, сол Кеңес үкіметі тұсында, ержүрек батырдың тұлғасын бейнелеп, тағдырын жан-жақты суреттеп, осындағы курделі роман жазуы қамгерлердің батыл, әрі табысты қадамы болды десек қателеспейміз.

Жалпы, жазушы романда Махамбеттің ақындық дарыны, батырлық тұлғасымен қатар, күшілік қырын да нәзік бейнелеп, ұтымды жеткізе білген. Елдің мұнын мұндалап, жоғын жоктаған курескер ақын, біртуар батырдың образы біршама терен, жан-жақты ашылған. Роман тарихи фактілерге табан тіреген. Романды оқу барысында жазушы ел аузындағы аңыз-әңгімелер мен әпсаналарды ұтымды пайдалана білгендігіне көз жеткіземіз. Кіші жүздің рулық жүйесі де тарихи факті ретінде бой көтереді. Нарынның табиғатын, образдардың ішкі психологиялық күйі мен жан тебіреністерін жазушы барынша жанды етіп суреттеуге тырысқан. Романның тілі шұрайлы, көркемдің қуатының тынысы кең. Роман ішінде сөз болатын оқиғалар желісінің ширактығы, кейіпкерлерінің сыр-сипаты, шығармының көркем де бейнелі тілі оқырманды бей-жай қалдырмайды.

Белгілі қаламгер Дүкембай Досжанның «Алыштың азабы» атты жинағы осы аттас романынан, әңгімелері мен хикаяларынан тұратын туынды. Бұл кітап 1977 жылы «Рауан» баспасынан жарық көрді. Осынау жинақтағы «Алыштың азабы» атты романы ғұламаған, заңғар жазушы Мұхтар Әуезовтің осы кезге дейін қалтарыста келген, қын тағдырынан мәлімет береді. Қаламгер Мұханың құпияда сакталған өмірдеректерін ұтқыр, қайта сөйлете отырып, ұлы суреткерлің тағдыр белестерінің тартысты, трагедиялық тұстарына тиянақты тоқталады. Көзден таса, көңілден ұмыт бола бастаған тарихи деректерге табан тірептің жазушы, Мұхтар Әуезов тағдырының тосын бұрылыстарын, бастан кешкен азабы мен қиянатын бұкпесіз баяндайды.

Осы романға дейін де Дүкембай Досжан Мұхтар Әуезовке баланысты «Жаңғақ» атты әңгіме, «Мұхтар асуы» атты хикаят, «Мұхтар жолы» атты роман-толғау жазған болатын. Жазушының бұл шығармасы ол туындыларының мазмұнын қайталамайды. Негізінен бұл мұрағат деректеріне негізделген туынды болғандықтан қаламгер өз ой-толғамдарын кеңірек баяндауға мол мүмкіндіктер ашады. Жазушы Мұхтар Әуезов шығармашылығына табан тіреген. Оның рухани мұрасын ұзак жылдар бойында зерттегендігі романның тақырыптық-идеялық маңызын артыра түскең. Яғни, автордың өз ізденістерін әңгіме хикаяларына арқау етіп жаза бергендейгі жемісті арналарға бастаған. Аталған романның көптеген сюжеттік желілері жазушы-автордың осынау алдында жарық көрген дүниелерінен бастау алып жататындығын да оқырман анғарады.

Жазушы 1989 жылы Үлттық қауіпсіздік комитетінің мұраға қорына кіруге рұқсат алғып, сонда сарылып отырып екі жылға жуық уақыт жұмыс істейді. 1929-1932, 1937-1938 жылдардағы зұлматқа ұшырған қазақ зиялышарының тағдырына қатысты тіркеу істерімен танысып, көптеген материалдар жинақтайды. Сол деректер кейінірек жинақтала келе қаламгердің өз романында көрсеткісі келген басты идеялық, тақырыптық мақсаттарына жетелеп алып келген. Шығармада авторлық толғаныс, қиял, сезім, ой ағысына тізгін беруден гөрі, тарихи және құжаттық деректерге көбірек мән берілген. Сондықтан қаламгер бұл шығармада негізінен өзі таба алған, өз көз жеткізе алған тарихи деректердің ізімен жүріп отыргандықтан бас кейіпкердің өмір белестерін алдыңғы қатарға шығаруға мол мүмкіндіктер табады.

Мұханың Ташкентте ұсталып, Алматыға алданып келген шактары нақты мәліметтер, архивтік құжаттар тілінде дәлелді суреттегіледі. романың ең құнды тұстары-кейбір құнды мәліметтер мұрағаттар алғаш рет алынып, бейнелі тілде оқырманға жол тартқан. Мысалы 2370 нөмірлі іс қағаздарында Әуезовты айыптау құжаттарына сабактас, соның зардатарына байланысты роман беттерінен орын алған авторлық бандуулар, бейнелі суреттеулер көркем тілде оқырман жүргегіне

терен әсер етеді. Және тұтқындағы Мұхтар Әуезовтың сол кездегі ВКБ(б) Крайкоміне, Голошикиннің атына жазған арызы сол күйінде, өзгерілмей берілген. Яғни, романды оқи отырып жазушы өміріне тікелей қатысты қөптеген тың мәліметтерден сыр тартамыз. Осынау бір қарағанда жалаңаштау, құрғақтау көрінетін құжаттардың астарында жатқан ұлы жазушының тағдыры қайтара бір ой елегіне өтеді, таразы басына түседі. Мысалы, кеңестік тоталитарлық жүйе Әуезовты алғаш рет қамап, 1930 жылға дейінгі қолжазбаларының барлығы тәркіленіп, із-түзсіз жоғалады. Оның барлығын қаламгердің қайтарып алуына мүмкіндік болмайды. Осы қымбат та қазыналы дүнелердің, көркем мұраның біржолата жоғалып кеткендігін жазушы жүргегі езіле отырып баяндайды. Соның ішінде Мұхтар Әуезовтің «Сұнғақ сұр» атты хиаяты да кеткендігін жазушы ашып айтады.

Д.Досжанов бұл деректі романда № 2370 тергеу ісі деп аталатын төрт томдық мұрғатты асықпай баяндап, ешбір жолын тастан кетпей, аса бір мұқияттылықпен сарапай отырып, жинақтап айтуға тырысқан. Мұндағы қаламгер мақсаты тарихты бүкпесіз сөйлету. Жазушы деректі сөйлете отырып, өз ұстанымын, қаламгерлік тұрғыдан көзделеп отырган негізгі көркемдік нысананы да жасырмайды. Ең бастысы Мұхтар Әуезовтің 1932 жылғы ашық хатындағы көрсеткен, өз басын арашалап алған үш мәселені де аттап өтпей, солардың мәніне тереңдеп, мазмұнын әр қырынан ашуға тырысады. Шығармада Мұхтар Әуезовтің көзін көрген, канаттас, тағдырлас бірге жүрген аға-інілерінің, шәкірттерінің де естеліктері қоса берілген. Солардың ішіндегі, әсіресе жанашып, ізгі ниеттегі, парасаты мен терең танымын қатар таныта алған шәкірттерінің бірі Ө.А. Жолдасбековтің өз тағлымымен назар аудартады. 1930 жылдың зұлматы, 1937 жылдың қырғыны, одан кейінгі 1947-1953 жылдардағы Мұханның басынан өткен азапты құндер мен тұндердің ауыр зардалтары да жазушы назарынан тыс қалмаған.

1951 жылы 13 маусым күні Ғылым Академиясында Абай мұраларын жинау, игеру шаруасымен айналысып жүрген М.Әуезов пен Қ.Мұхамедхановты қаралау жиналысы туралы баяндаулар романның құндылығын арттыра түседі. Және де М.Әуезов тағдыры бір тұстарда орыс жазушысы Н.Гогольдің өмірімен сабактас суретелген.

Романның келесі тарауларында жазушы Мұханның «Кенесары-Наурызбайдың» көтерілісі жайлы еңбектеріне байланысты өз толғамдарына кезек береді. «Хан кене» драмасы жазылып, жарыққа шықкан күннен бастап, суреткөр тағдырына кесапат болып оралған осынау оқигалар арқылы жиналыста басына таяқ болып тигендігі өте жинақты, тартысты сюжеттік арналарда сөз болады. Бір таңқаларлығы, КГБ қызметкерлерінен жанашып табылып, Мұхана төніп келе жатқан қауіптің ерте ескертілгендейді де роман ішінде дәлелді суреттеледі. Алмағайып замандағы қаламгер басындағы қоюлана түсken қауіп-қатер, өтірік, жала, көпе-көрнеу жасалып жатқан қиянаи, осының барлығы тарихи шындық арқылы жаңаша көтеріледі. Сөйтіп Мәскеуге бір тұнде ұшып барғандығы, онда Бүкілодақтық кеңес жазушылар Одағындағы атақты, салиқалы тұлғалардың бірі, үлкен ғалым, әдебиеттанушы Зоя Сергеевна Кедринаның кеңесімен арыз беріп ақталғандығы, тағы да басқа осы тұста жазушы басынан өткен шырғаландар З.Кедринаның естелігі арқылы берілетіндігі көңілге қонады.

Қаза поэзиясының алыптары Шортанбай мен Шәңгерейдің шығармашылығы, оған Мұханның зерттеушілік үлесі, сінірген еңбегі кейіпкердің түсіндегі сөз болатын оқигалармен сабактас, астарлас көрінетін диалогы арқылы суреттеледі. Жазушы көбінесе Мұханның шығармашылық жолдағы қайтпас қажыр қайратын, мұқалмас ерік-жігерін, керек жерде жарқырап көрінетін батырлығы мен жүрек жұтқандығын, осынау кедергілерге төтеп бере білген суреткөр төзімін бейнелеп отырып, өз тамсанысын да жасыра алмаған. Мұхтар Әуезовтің ұзак та ұланғайыр шығармашылық тар жол тайғақ кешүін боямасыз, қоспасыз, ең бір өзектілігін талғай отырып, арналып беруге тырысқан.

«Өскен өркен» романына қажетті материал жинауға, онтүстік өлкеге іс-сапармен барған кезеңін де суреттеп, ондағы ұлы жазушының елге деген сүйіспеншілігін, сол кездегі басшылықпен қарапайым ел адамдарымен, өнер иелерімен қоян-қолтық араласып, сол елмен қарым-қатынасындағы үлгілі өнегесін де түрлі ситуациямен астастыра суреттейді. Кейіпкердің аузымен білім мен ғылым ордасындағы ғалымның ұстаздық өнегесі, университеттегі екі шәкіртке ғылыми атақ қорғауға әкелік қамқорлық жасап, қол ұшын бергенін, жазушылық еңбегін жалғастыру үшін ректордан рұқсат алып, елге қайтқанын айтса, белгілі ғалым Бейсенбай Кенжебаев естелігімен жұмыстан босап қалған профессорды, шынайы ғалымды кафедра менгерушілігіне қайта тағайыннатқан іс-әрекеттеріне кеңінен тоқталады.

Шығарма желісінде ұлы жазушының Онтүстік топырағын үш рет басып, үш рет сапары түсkenін, сондағы ел-азаматтарының ұлы қаламгерлерді, ғұлама ғалымды қалай қарсы алғаны туралы ең бастысы осынау суреттемелердің барлығында да ұлы кеменгердің тұлғасы бірінші қатарға шығады. Әуезовтың мінезі, кісілігі арқылы сол кездегі ауыл адамдарының тыныс-тіршілігі, олардың

әлеуметтік жағдайы, рухани сұраныстары Мұханның көзімен бағаланып, Мұханның терең де, ойлы монолог арқылы беріліп отырады.

Дүкенбай Досжанның тағы бір өзіндік көркемдік тәсілі кейіпкерін түрлі ситуацияда тұлғалап, оның мінез-құлқын, ішкі жан әлемін, керек болса қымыл қозгалысына дейін көркемдік деталь арқылы, яғни тосын іс-әрекеттері арқылы бейнелеп жеткізеді. Мәселен, кейіпкердің тұлғасын іштей екіге бөліп, кіші, жас Мұхтар мен өскен, есейген Мұхтарды ішкі диалогы арқылы, өзара тілдесу формасында, сыр-сұхбат үдгісінде ұсынады. Қаламгер бірінші кейіпкердің сыры, екінші кейіпкердің сыры деп атап, екі бөлімге бөліп, осы арқылы мұражай қызметкерінің, бірде дәрігердің өмірінен оқырманын мол хабардар етеді.

Қорыта айтқанда, оқиғаларды төгілте, қамтып айтуға аса шебер, қарымды жазушымыз Дүкенбай Досжанның осынау романда ұлттық университеттің профессоры, филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті деканының орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты)

Г.К. Қазыбек

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеттің профессоры, филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті деканының орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты)

ФИЛОЛОГИЯ, ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТИ

Негізін ұлттымыздың ұлы тұлғалары М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, М.Балақаев, К.Аханов, З.Қабдолов қалаған ейгілі факультеттің тарихы, дәстүрі ұланғайыр. Факультетте қазақ әдебиетінен отыз жылға жуық әлем әдебиетінің саңлагы, ұлы суреткер, академик Мұхтар Әуезов сабак берді. Бүгін де Қазақстанға аты ейгілі көрнекті галымдар, атақты профессорлар сабак береді. Факультеттің болашағы будан да жарқын.

1937 жылы қыркүйек айында гуманитарлық факультеті, бір жылдан кейін құрамында үш кафедрасы (қазақ тілі мен әдебиеті, орыс тілі мен әдебиеті, ағылшын тілі) бар 120 адамнан тұратын контингентпен филология факультеті құрылды. 1938 жылдан бастап факультетте қазақ тілі мен әдебиетті мамандығы ашылды. Факультет құрылғаннан бері 5274 бітіруші өз окуларын аяқтады. Оның ішінде ҚР белгілі тұлғалар, ақын-жазушылар, қоғам қайраткерлері көптеп саналады. Олардың ішінде ҚР ҰҒА-ның 10 академигі, 84-ғылым докторлары мен 247-ғылым кандидаттары бар. Мысалы, З.Қабдолов, Ә.Кекілбаев, М.Мағаун, Т.Кәкішев, З.Ахметов, Н.Оразалин, С.Әшімбаев, Ә.Айтбаев, А.Қыраубаева және т.б.

Қазіргі таңда факультет құрамындағы кафедраларда 50 ғылым докторы мен профессорлар, 90 ғылым кандидаты мен доценттер қызмет атқарады. Олардың ішінде Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының 3 толық мүшесі (академик), 2 корреспондент-мүшесі, Қазақстан Республикасы Жоғары мектеп ғылым академиясының 4 толық мүшесі (академик), 1 корреспондент-мүшесі, Ресей Жаратылыстану Академиясының 2 толық мүшесі (академик), Еуропа Жаратылыстану Академиясының 1 толық мүшесі (академик), Халықаралық ақпараттандыру академиясының 3 толық мүшесі (академик), 4 ҚР ғылымға енбегі сіңген қызметкері, Жазушылар одағының 15 мүшесі бар.

Факультет миссиясы университет миссиясымен реттеледі. Оның міндеті еліміздің қоғамдық өмірі мен ғылыминың, экономикасының маңызды бағыттарын үздіксіз дамыту мәселелерін шешуге негізделген заманауи элиталық жоғары білімі бар бәсекеге қабілетті мамандардың жиынтығын жасақтау.

Факультет білімі – стратегиялық жоспарлау міндеттерін жүзеге асыру нәтижесінде филология факультеті әлемдік деңгейдегі жоғары оқу орны болып есептеледі. Қазақстанның жоғары білім беру жүйесін дамытудағы көшбасшысы әрі әдістемеік орталық болып табылатын, өз қызметін барлық бағыттардағы корпоративтік менеджменттерінің тиімді жүйелеріне ие, ең бір алдыңғы қатарлы әдістер мен технологияларды ұтымды пайдаланатын әрі импорттаушы университеттің маңызды бір бөлігін құрайды. Факультет жоғары фундаментальді білімі бар қазақ, орыс, шетел филологиясы мен аударма ісінің бәсекеге қабілетті әлемдік деңгейдегі мамандарды дайындалп, ғылыми зерттеу жұмыстары мен оқулықтар жазуда жоғары деңгейде дамытып, оларды нәтижелерге, қоғам мен экономикаға тиімді түрде жүзеге асырып келеді.

Факультеттегі оқуды 8 кафедра іске асырады. Олар мамандарды заман талабы мен кредиттік технологияны ескере отырып дайындаиды. Қазіргі кезде олардың басым міндеттері халықаралық стандарттарға жауап беретін тиімді оқыту үдерісін қамтамасыз ету болып табылады. Осы мақсатта

факультетте жаңа оқу технологиялары мен оқыту әдістері, қазіргі заманғы ғылымның жетістіктері қарқынды түрде енгізіледі. Мамандарды даярлау бакалавриатта, магистратурада, докторантурада жүзеге асырылады.

Казіргі уақытта филология факультетінде шетелдік университеттермен бірге PhD докторанттарын даярлау жүргізілуде. Еуропа жогары оку орындарының тәжірибелеріне сүйене отырып, факультеттің жетекші кафедралары барлық негізгі салалар бойынша халықаралық деңгейдегі мамандар даярлау бағдарламаларын жасады, онда қазіргі заманғы әлемдік ғылымның жетістіктері, оның басым бағыттары ескерілген. Қазіргі кезде факультетте қажетті ғылыми әлуест, материалдық-техникалық база бар, ол біріншіден, бакалавриат-магистратура-докторантура жүйесі бойынша оқытудың үздіксіздігі мен сабактастырын; екіншіден, докторанттардың факультетте жүргізіліп жатқан ғылыми зерттеулерге, жобалар мен әзірлемелерге белсенді түрде қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. PhD бағдарламасында мамандарды теориялық және практикалық жүзінде дайындаудың барлық жақтары қарастырылған. Докторанттардың ғылыми зерттеу жұмыстарын жоспарлау мен ұйымдастыру шараларын факультеттің және шетел мамандарының жетекші ғалымдарының жетекшілігімен іске асыру мақсатын негізгі орынга қойды. Бағдарламада PhD жоспары бойынша оқып жатқан мамандарды шетелдерден стажировка өтуді, сондай-ақ ғылыми зерттеу еңбектер отандық және шетел басылымдарынан апробациядан өту шараларыда қарастырылған.

Бұғынгі таңда филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің күндізгі оку бөлімінде 1500-ден астам студенттер оқиды. Факультетте негізгі мамандыктар бойынша оку қазақ және орыс тілдерінде жүргізіледі әрі бір шет тілін (ағылшын, неміс, француз) біліп шығуна мүмкіндік бар.

Факультетте студенттердің білім алуына толық жағдай жасалған. Кітапхана оқу пәндері бойынша оқулықтар, оқу құралдары, ғылыми еңбектер, әдістемелік кеңестер, нұсқаулармен жеткілікгі дәрежеде қамтамасыз етілген.

Университет пен факультеттің рухани өміріне өлшеусіз үлес қосып келе жатқан М.Әуезов атындағы бірлестік, талантты студенттердің шығармаларын баспасөз, радио, теледидар арқылы жариялауға жағдай жасайды. «Түркі жазуының мейрамы», «Славян жазуының мейрамы» секілді студенттердің мәдени-ағарту үйірмелері жұмыс істейді.

Студенттердің өмірін қызықты өткізуіне факультетімізде мүмкіндік өте мол! Факультетімізде университеттік сайыстарда әлденеше рет бірінші орын алған КТК командасы бар. Сонымен қатар ұлттық және казіргі заманғы би үлгілері мен әуендерін, халық әнін үйрететін үйірме, әдеби-көркем студия, поэзия жанкүйерлері клубтары, "Қаламгер", "Көкжиек" атты әдеби-ғылыми клубтар мен үйірмелер жұмыс істейді.

Факультет әлемнің көптеген елдерінің жоғары оқу орындарымен, ғылыми орталықтарымен қарым-қатынас орнатқан. Қыргызстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Тәжікстан, Ресей, АҚШ, Германия, Франция, Бельгия, Чехия, Польша, Түркия, Қытай, Корея, т.б. Факультет атальмыш елдердің жоғары оқу орындарымен, ғылыми-зерттеу орталықтарымен мына бағытта жұмыс жүргізеді:

- а) жоғары білімді мамандар даярлау;
  - ә) ғалым-педагогтар даярлау;
  - б) біліктілік жетілдіру;
  - в) ғылыми-зерттеу жүргізу;
  - г) ғылыми-зерттеу нәтижелерін жариялау;
  - д) ғылыми конференциялар өткізу, т.б.

Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеттің оқытушылары Корея, Қытай, Түркия, АҚШ жоғары оку орындарында көлісім-шарт негізінде қыска мерзімдік қызмет атқарады.

Факультет фалымдары түрлі халықаралық қорлар мен гранттық жобалар конкурсына қатысады. Әсіреке “Сорос-Қазақстан” қорымен тығыз шығармашылық байланыс орнатылған.

Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің студенттері алдында шетелде білім аудың шынайы мүмкіндіктері ашылып отыр. Оған студенттердің тек қана Болашақ, ACTR/ACCELS, Masky, Soros-Foundation халықаралық бағдарламаларына ат салысусы ғана емес, сонымен қатар Ресей, АҚШ, Германия, Канада, Түркия университеттерімен орнатылған ғылыми және халықаралық оқыту жүйесіндегі байланыстарымыз иті әсерін тигізуде.

Оку мен ғылымды ұштастыру факультетіміздің негізгі оқыту принципі болып саналады.

ПО ПРИГЛАШЕНИЮ АЛЬ-ФАРАБИ

(Интервью в мае 2012 года)

С ведущим научным сотрудником Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, профессором Санкт-Петербургского государственного университета, доктором филологических наук, членом Международного Общества Ф.М. Достоевского, писателем С.А. Кибальником ведет беседу профессор кафедры истории казахской литературы и теории факультета филологии, литературоведения и мировых языков Казахского национального университета имени Аль-Фараби, доктор филологических наук А.Б. Темирболат

Темирболат А.Б.: Сергей Акимович, Вы уже во второй раз приезжаете в Казахский национальный университет имени Аль-Фараби по приглашению кафедры истории казахской литературы и теории в рамках программы «Приглашение зарубежных специалистов». Каковы Ваши впечатления?

Кибальник С.А.: Разве можно отказаться от приглашения Университета, который носит имя такого замечательного ученого? Такое чувство как будто бы от самого Аль-Фараби его получаешь! Я даже шуточные стихи написал по этому поводу. Начинаются так:

*Я приглашенье получил от Аль-Фараби,
Иду заказывать билеты я в Отрап...*

Я, конечно, знаю, что Алматы построен совсем не на месте древнего Отрара, но в моем сознании они как-то связаны между собой.

Темирболат А.Б.: Вы преподаете теоретические курсы по приоритетным направлениям современного литературоведения. Каковы Ваши впечатления от работы?

Кибальник С.А.: Как Вы хорошо знаете, Алла Берикбаевна, в прошлый раз я читал общий курс по теории литературы, а на этот раз – спецкурс по поэтике интертекстуальности, или, иначе говоря, по интертекстологии. В целом у меня очень хорошие впечатления от общения со студентами, магистрантами и докторантами факультета филологии, литературоведения и мировых языков. Они проявили большую заинтересованность в моих лекциях. Посещают их и некоторые преподаватели факультета, в первую очередь с кафедры истории казахской литературы и теории, а также с кафедры русской филологии, русской и мировой литературы и некоторых других.

Темирболат А.Б.: Удовлетворяют ли Вас условия Вашей работы и то, как организован Ваш курс на факультете?

Кибальник С.А.: Факультет филологии, литературоведения и мировых языков, кафедра истории казахской литературы и теории приложили большие усилия, чтобы создать все необходимые условия для моей успешной работы, и я, пользуясь случаем, хотел бы выразить благодарность – в первую очередь декану факультета филологии, литературоведения и мировых языков, профессору Кансенту Абдезулы, заведующему кафедрой Омирхану Абдиманулы и, конечно же, Вам, Алла Берикбаевна, как заместителю заведующего кафедрой по научно-инновационной деятельности и международным связям, который непосредственно занимается привлечением на факультет зарубежных специалистов. Если бы не Ваши старания, вряд ли бы я чувствовал себя здесь почти как дома, а это именно так. Хотел бы поблагодарить также сотрудников Департамента международных связей КазНУ, которые делают все, чтобы обеспечить оформление необходимых документов и оказывают мне всяческую помощь и содействие. Большое всем спасибо! Не могу сказать, что у меня совсем нет никаких пожеланий на будущее, но об этом имеет смысл говорить, если меня снова пригласят.

Темирболат А.Б.: Как Вас приняли на кафедре истории казахской литературы и теории?

Кибальник С.А.: Очень тепло. Я чувствую себя, хотя и кратковременным, но полноправным членом этого коллектива. Многие преподаватели оказали мне конкретную помощь в тех или иных вопросах. Хотел бы, пользуясь случаем, особо поблагодарить, помимо тех коллег, которых я уже назвал, также Алму Бектасовну Абдулину, Жолдасбека Ормакановича Мамбетова, Нурлана Берикбаевича Сагындыкова, Самала Дарибаева. Впрочем, у меня есть устойчивое ощущение, что ни один из преподавателей кафедры не отказал бы мне в содействии, если бы я обратился к нему.

Темирболат А.Б.: Участвовали ли Вы в каких-то мероприятиях кафедры, факультета, университета?

Кибальник С.А.: Да, конечно. Например, еще в мой первый приезд я выступил с докладом о современных проблемах теории литературы на международной научно-теоретической конференции кафедры «IV Кабдоловские чтения», на научном семинаре кафедры «Тенденции развития литературоведения: проблемы и перспективы». В начале апреля участвовал в праздновании кафедрой

Наурыза в университетском общежитии, а совсем недавно присутствовал на презентации очередных номеров журнала «Аманат» и встретился с его главным редактором, известным казахским писателем Р.Ш. Сейсенбаевым, который еще в прошлый мой приезд предложил мне сотрудничество.

Темирболат А.Б.: Как Вам понравилось празднование Наурыза?

Кибальник С.А.: Очень понравилось. Было очень вкусное угощение: плов, казы, карта, бауырсаки, шубат, курт, жент, замечательная концертная программа. Многие студенты хорошо поют или играют на традиционных музыкальных инструментах. Были даже танцы – как мне объяснили, традиционный казахский танец: «Қара жорға». Заведующий кафедрой О. Абдиманулы торжественно вручил мне подарок кафедры – чапан, который я тут же надел и не снимал до самого окончания праздника. Мне было очень приятно. Вообще было интересно и весело. Впервые в жизни я присутствовал на праздновании Наурыза и с интересом узнал много нового об этом замечательном празднике казахского народа.

Темирболат А.Б.: И Вы даже приняли участие, насколько я помню, в перетягивании каната?

Кибальник С.А.: Да, на стороне преподавателей, разумеется. Но, кажется, я не слишком помог, потому что в финале мы бы скорее всего проиграли, если бы некоторые из студентов не прибежали нам на помощь.

Темирболат А.Б.: Мне сообщили, что студенты факультета, посещающие Ваш курс, подготовили спектакль.

Кибальник С.А.: Да, в рамках моего курса по интертекстологии я подробно анализирую пушкинскую поэму «Анджело», в том числе и в сравнении с ее первоисточником, или, как выражаются теоретики литературы, «претекстом» – пьесой У. Шекспира «Мера за меру». И вот, поскольку поэма Пушкина значительно короче по сравнению с пьесой Шекспира и в то же время, также как и она, включает в себя драматургические фрагменты, то я предложил студентам разыграть ее на сцене. Студенты первого и третьего курсов охотно откликнулись на это предложение. Поэтому мы также занимались с ними психологическим анализом характера и состояния героев в различные моменты действия, умением правильно читать этот непростой стихотворный текст и развитием декламационных навыков. Студенты выучили свои роли наизусть. Несколько раз в аудитории имени М.О. Ауэзова факультета филологии, литературоведения и мировых языков мы проводили долгие репетиции с участием всех «говорящих» и «немых» актеров. Что касается постановки, то в этом они сами проявили недюжинную творческую фантазию и изобретательность. Особенно яркие способности к режиссуre проявила первокурсница Настя Кечуткина. У нас пока нет костюмов и декораций, но и их отчасти заменили проектор с подготовленными студентами слайдами. В рамках литературного мастер-класса мы провели премьеру этого спектакля во Дворце студентов имени У.А. Жолдасбекова и пригласили на нее всех желающих!

Темирболат А.Б.: Кто же исполнял главные роли?

Кибальник С.А.: Роль Анджело исполнила первокурсница Гаухар Аубекерова, а роль Изабелы – третьекурсница Наталья Перкина. В спектакле также приняли участие первокурсницы Галина Перникуза, Тогжан Канабекова, третьекурсница Ксения Бескоровайная и другие.

Темирболат А.Б.: Значит, мужские роли у вас играли женщины?

Кибальник С.А.: Да, к сожалению, никто из студентов-мужчин с самого начала не выразил желания поучаствовать в спектакле. Поэтому сначала у нас вообще была идея своего рода «антишекспировского» театра. Если в труппе «Глобуса» все женские роли исполняли мужчины, то у нас получалось ровно наоборот. Однако затем у нас появился хороший исполнитель роли Дука – второкурсник Багдад Есим. Так что в итоге у нас была все же смешанная труппа.

Темирболат А.Б.: Вы сами не принимали участия в спектакле?

Кибальник С.А.: Пока я в Алматы, я буду исполнять роль Автора (я тоже почти целиком выучил ее наизусть), но готовлю себе дублера – Ксению Бескоровайную, которая в премьерном спектакле исполнила за Автора «часть вторую». Я также произнес небольшое вступительное слово к спектаклю.

Темирболат А.Б.: Когда именно и где состоялась премьера этого спектакля?

Кибальник С.А.: Премьера спектакля по мотивам поэмы А.С. Пушкина «Анджело» состоялась 11 мая 2012 года в 11.00 в Духовном Центре Молодежи во Дворце студентов имени У.А. Жолдасбекова КазНУ имени Аль-Фараби.

Темирболат А.Б.: Спектакль будет сыгран только один раз?

Кибальник С.А.: Надеюсь, что нет. От представления к представлению он будет становиться только лучше. Может быть, появятся какие-то костюмы и декорации. Хотелось бы, чтобы его увидело как можно больше зрителей. Он мог бы войти в программу многих студенческих

фестивалей, праздников, конференций и быть показанным еще, например, во Дворце студентов и даже, может быть, в Главном здании университета – в прекрасном зале, который там есть на 15 этаже.

Темирболат А.Б.: Будут ли еще новые премьеры?

Кибальник С.А.: Не знаю, но мне бы очень этого хотелось. Во всяком случае, если я снова приеду в КазНУ, то обязательно будут. Студенты по-настоящему начинают ощущать вкус художественного слова, приобретают бесценные навыки декламации, учатся владеть своим голосом. Этому, к сожалению, уделяется недостаточное внимание в современном образовательном процессе вообще – не только в Казахстане, но и в России, да и в других странах. А все это им очень пригодится и в учебе, когда придется выступать с докладами, защищать курсовые и дипломные, и, конечно же, в будущей работе. Я советовал студентам специальности «Иностранный язык филология» факультета филологии, литературоведения и мировых языков поставить, например, «Меру за меру» У. Шекспира (хотя бы фрагменты: это довольно пространная пьеса). Тогда можно было бы в один вечер давать два связанных между собой спектакля, и зрители сами увидели бы, как А.С. Пушкин переработал шекспировский текст. А участникам Литературного кружка, который ведет Жолдасбек Мамбетов, я предлагал поставить «Горе от ума» А.С. Грибоедова: вот где настоящий кладезь живого русского слова и одновременно поэзии.

Темирболат А.Б.: Упоминаете ли Вы на Ваших занятиях о казахской литературе?

Кибальник С.А.: Да, в программе моего курса есть некоторые сюжеты, посвященные русско-казахским литературным связям, а также компаративные экскурсы, затрагивающие казахскую литературу. Так, например, я подробно говорил в своих лекциях о дружбе Ф.М.Достоевского с Чоканом Валихановым. Вместе со студентами мы занимались историко-сравнительным анализом любовной лирики Пушкина и Абая. Разбирали и еще будем разбирать некоторые стихотворения Ауэзхана Кодара. Если успеем, поговорим о прозе Аслана Жаксылыкова.

Темирболат А.Б.: Поддерживаете ли Вы контакты с другими учреждениями культуры Алматы? Посещали ли какие-то интересные мероприятия, проходящие в городе?

Кибальник С.А.: Да, по мере возможности. Например, я был в библиотеке имени Мориса Симашко на вечере, посвященном памяти этого писателя, в рамках которого проходила презентация книги заведующей отделом мировой литературы и международных связей Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова МОН РК С.В.Ананьевой «Русская проза Казахстана». По ее приглашению был также в этом Институте, где познакомился с его новым Директором Уалиханом Калижановичем Калижановым. Как обычно, встречался с моим давним другом и литературным собратом, писателем Ауэзханом Кодаром – главным редактором журнала «Тамыр», на страницах которого я печатаюсь уже не один год.

Темирболат А.Б.: Насколько я знаю, именно на страницах «Тамыра» Вы впервые напечатали Ваш роман «Поверх Фрикантрии»?

Кибальник С.А.: Да, только после этого он был опубликован отдельным изданием в Петербурге. Причем в предисловии к журнальной публикации этого романа, скрытой сатиры на современные США, где я также преподавал в течение двух лет.

Темирболат А.Б.: Значит, с Алматы Вы связаны уже многие годы?

Кибальник С.А.: Да, и у меня к этому городу самые теплые чувства. Раньше я бывал здесь на Международной научной конференции КазНУ «Корейская диаспора в ретро-перспективе» (я преподавал несколько лет в южнокорейских университетах и даже одновременно изучал там корейский язык на курсах при университете), на конференции Института культурного развития, который раньше возглавлял А. Кодар, на Пушкинской конференции КазНПУ имени Абая.

Темирболат А.Б.: Как Вам нравится Алматы? Где Вы уже успели побывать на этот раз?

Кибальник С.А.: Раньше я приезжал в Алматы на 5-7 дней. Теперь, благодаря приглашениям в КазНУ, мне удалось намного лучше познакомиться с городом – опять-таки во многом благодаря коллегам и магистрантам кафедры истории казахской литературы и теории, которые нередко после занятий показывали мне те или иные достопримечательности. Мне кажется, это настоящее счастье жить в таком прекрасном городе и учиться в Университете, с кампуса которого открывается великолепный вид на Алматинский пик! К сожалению, в этот мой приезд из-за погоды и довольно напряженного графика работы я почти не выезжал за пределы города. Хотя раньше бывал на Медео, Чимбулаке и даже на Капчагае. Впрочем, 1 мая я посетил очень живописное место – «Тамгалы тас», а 6 мая – Табаган.

Темирболат А.Б.: Удалось ли Вам посмотреть какие-то спектакли в алматинских театрах?

Кибальник С.А.: Да, я посмотрел спектакль «Цыганская серенада» в Казахском государственном академическом театре имени М.О. Ауэзова и был на премьере французской пьесы

«Отель двух миров» в Государственном академическом русском театре драмы имени М.Ю. Лермонтова. Я страстный футбольный болельщик, планирую в июне даже поехать в Польшу и на Украину на игры ЕВРО-2012. Так что в Алматы собираюсь посетить также и Центральный стадион.

Темирболат А.Б.: Предполагаете ли Вы и в дальнейшем приезжать в КазНУ и сотрудничать с кафедрой и факультетом?

Кибальник С.А.: Я был бы рад продолжить наметившееся сотрудничество. У меня есть идея нового курса, который, как мне кажется, мог бы вызвать у студентов особый интерес. Но я надеюсь и на развитие сотрудничества в научной сфере. Уже в этом году я приму участие в межвузовском научном сборнике «Актуальные проблемы современной гуманитарной науки», выпускаемом кафедрой истории казахской литературы и теории совместно с Центром Славистики имени Ч. Милоша (Литва) и ТюмНефтеГазГУ.

Темирболат А.Б.: Насколько я знаю, у Вас есть и идея совместного проекта с нашей кафедрой?

Кибальник С.А.: Да, меня по-настоящему интересует русскоязычная казахская литература. Русское слово под первом таких замечательных казахских писателей, как Сатимжан Санбаев, Ауэзхан Кодар, Роллан Сейсенбаев, Мурат Ауэзов, Аслан Жаксылыков, обретает особый, поэтический ореол, как бы подпитываясь словами казахского языка, обозначающими те или иные уникальные явления казахской жизни. Вместе с несколькими коллегами с кафедры казахской литературы и теории литературы, в том числе и при Вашем живейшем участии, надеюсь, Алуа Берикбаевна, мы стараемся подготовить исследовательский проект, который, я надеюсь, со временем удастся осуществить.

Более того, я планирую подготовить и выпустить в Санкт-Петербурге имиджевый сборник, посвященный Казахскому национальному университету имени Аль-Фараби, оказать содействие в подготовке студентов, магистрантов, докторантов к участию в студенческих форумах, регулярно проходящих в г. Москва и г. Санкт-Петербург.

Темирболат А.Б.: Разрешите пожелать Вам, Сергей Акимович, творческих успехов и выразить надежду на то, что Ваше сотрудничество с КазНУ имени Аль-Фараби продолжится.

Кибальник С.А.: Большое спасибо. Мне бы тоже этого очень хотелось!

К.К. Мадибаева

(доктор филологических наук, профессор),

Г.З. Бектурганова

(кандидат филологических наук, доцент,

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби)

ГЫЛЫМДАҒЫ ГИБРАТТЫ ҒҰМЫР. МЕРА ЛИЧНОСТИ

В Казахском национальном университете имени Аль-Фараби факультет филологии, литературоведения и мировых языков представляет важный научно-методический центр не только в университете, но и в республике в целом. Перестройка высшей школы Казахстана в период приобретении им самостоятельности, переход на двухступенчатую систему высшего образования (бакалавриат и магистратура) потребовали от ученых кафедр реализации новых направлений в работе высшего учебного заведения. В результате ее ученые по заданию Министерства образования и науки Республики Казахстан и руководства университета активно включились в разработку не только текущей новой учебно-методической документации, но и в работу по созданию документов общегосударственного масштаба – стандартов, типовых учебных планов и типовых программ по дисциплинам, закрепленными за кафедрами.

Ежегодно свыше ста выпускников факультета – литературоведы, лингвисты, переводчики, ученые-филологи работают не только в системе образования, но и в разных отраслях, внося свой достойный вклад в развитие и процветание Казахстана. Обучение студентов на факультете по основным дисциплинам ведется на двух языках: казахском и русском со знанием одного из иностранных языков.

Факультет располагает мощным научным потенциалом, способным решать сложные научные и практические проблемы, является центром организации и проведения международных и республиканских научно-теоретических конференций по актуальным вопросам казахской и русской филологии.

Почетное место среди современных литературоведов, известных своими трудами, посвященных исследованию творчества Сакена Сейфуллина, вне всякого сомнения, принадлежит доктору филологических наук, профессору кафедры истории казахской литературы и теории литературы, академику Высшей школы Турсунбеку Какишевичу Какишеву, многие годы проработавшего деканом филологического факультета, заведующим кафедрой истории казахской литературы, возглавлявшим диссертационный совет по защите кандидатских и докторских диссертаций.

Актуальность и общественная значимость Турсунбека Какишева становятся особенно очевидными, если учитывать, что изучение проблем, связанных с деятельностью таких исторических личностей, как Сакен Сейфуллин, открывает новые возможности для дальнейшего развития казахской литературы, истории, культуры. Всестороннему анализу творчества, прежде всего литературной, поэтической деятельности, биографии поэта на основе привлечения новых архивных материалов, о роли Сакена Сейфуллина как основоположника казахской советской литературы, посвятил свои труды, значительную часть своих творческих изысканий профессор Турсунбек Какишев. Он является автором научно-художественной биографии Сакена Сейфуллина, вышедшей в серии «Жизнь замечательных людей» в Москве в 1972 году, насыщенную интересными фактами из жизни и творчества Сакена Сейфуллина. В исследовании «Поступь» Турсунбек Какишев отмечает: «Его произведениям присущи страсть, стремительность, иногда даже необузданная. Поэтому его творения обвараживают своей искренностью и правдивостью» /1, с. 191/.

Талантливый педагог Турсунбек Какишев на лекциях перед студентами неоднократно подчеркивал, что «литература не может развиваться, не оглядываясь на пройденный путь, не соизмеряя свои творческие достижения сегодняшнего дня с рубежами прошлых лет, не всматриваясь в образы современников, в их духовный мир, и, вполне закономерно ее обращение на каждом новом этапе к недавнему прошлому, к памяти участников незабываемых событий и дат в истории Казахстана и ее национальной культуры». Турсунбек Какишевич признавался, что с детства был очарован поэзией Сакена Сейфуллина, которая оставила незабываемый след на всю жизнь. «Ешкімге айтпай, үндемей-түндемей іске кірісп кетіп ем, алтынның жүйесіне түскен старатальдей Сәкен өмірін ой-қырын аралап кете бардым /2/ – «Никому ничего не говоря, я, как старатель кропотливо ищет золото, шел по жизненному следу Сакена, искал, радовался каждой находке о биографии, творчестве поэта» (авт.)

Опираясь на работы старшего поколения казахских исследователей, на основе собранного архивного материала о биографии и творчестве поэта Турсунбек Какишев многие научные изыскания посвятил этой проблеме и достойно входит в состав основателей научной школы сакеноведения. Благодаря неуемной энергии, верности своему призванию, неустанной пытливости ума, огромной трудоспособности профессора творческое наследие Сакена Сейфуллина получило всестороннее освещение, прежде всего, как известного поэта, писателя, публициста, исследователя истории литературы; рассмотрены его философские взгляды.

Жизнь, общественно-политическая деятельность, творческие искания Сакена Сейфуллина воплотились в короткий временной отрезок (1894-1938), всего 44 года. Но этот период вместили в свои рамки весь драматизм, и все величие знаменательных событий первых десятилетий XX века, в которых он принимал непосредственное участие.

Важно отметить, что должное место творчеству Сакена Сейфуллина отводят представители казахской интеллигенции, весь центр исторических событий казахской степи воплотился в деятельности воистину уникальных по уровню знаний, интеллекта, ответственности перед народом, представителей казахской интеллигенции начала XX века, среди них ученый, политик Ахмет Байтурсынов. В своем научном исследовании «Әдебиет танытқыш» (1927), он по достоинству оценивает труды Сакена Сейфуллина, признает глубокий смысл его произведений, приводя в качестве примера его стихотворение «Қамыққан көнілге». Анализируя различные виды толгау (обращений, призывов), А.Байтурсынов отмечает, что когда достигнута предельная грань тяжелого, «тернистого пути», только призыв к гордости «намыс толгау» может стать спасением. В качестве такого примера пламенного призыва побуждающего к действию, к борьбе, приводится стихотворение Сакена Сейфуллина «Жолдастар», из поэтического сборника «Асау тулпар» /3, с. 364, 454/. Именно такие стихи, отмеченные высокой гражданственностью, патриотизмом поднимают народ на борьбу с колониализмом, отмечает Ахмет Байтурсынов. Знаменателен также тот факт, что Ахмет Байтурсынов употребляет словосочетание «тар жол, тайғақ кешу», синоним названия знаменитого романа Сакена Сейфуллина, таким образом, подтверждая мысль автора о том, что дорога к свободе, это действительно, тернистый, сложный путь. Научная работа Ахмета Байтурсынова не является

специальным исследованием литературного творческого наследия Сакена Сейфуллина, однако очень важно то, что через творчество автора, он определяет его гражданскую позицию, его взгляды. Мнение известного теоретика, знатока и ценителя казахской литературы имеет огромное значение в оценке творчества Сакена Сейфуллина. Целый ряд исследований выходит в связи с двадцатилетием творческой деятельности поэта в 1936 году, среди них статья Мухтара Ауэзова «Шыншыл, тәкәббәр ақын», в которой значительное место отводится творчеству Сакена Сейфуллина в историко-литературном процессе двадцатых-тридцатых годов XX века /4, с. 48/.

Изучение процесса формирования мировоззрения Сакена Сейфуллина невозможно без обращения к трудам его известных современников, друзей. В статье Сабита Муканова «Первенец казахской советской литературы», написанной в 1936 году, дана всесторонняя характеристика творческой, общественно-политической деятельности поэта. «Сакен не только литератор, он общественный, политический деятель. Он защищал завоевания Октября не только своим творчеством, но и с оружием в руках... Он не просто поэт пролетарского народа, он батыр, победивший врагов Октября» /5, с. 172/. Особое внимание личности поэта, его человеческим качествам уделяется в воспоминаниях Габита Мусрепова. Он подчеркивает его предельную честность, искренность, пишет, что в произведениях поэта можно найти недостатки, но как, личность Сакен Сейфуллин был безупречен: «Сәкеннің кіслік жаратылысында бір кемшілік жоқ деп ойлаймын» /6, с. 42/. Он отмечает, глубину помыслов поэта, его богатого внутреннего мира. В характеристике Габита Мусрепова предельно ясно выражены взгляды Сакена Сейфуллина на исторический процесс, его активная позиция за будущее казахского народа. «Он был одним из тех отважных борцов, кто взорвал старый мир во имя созидания нового». Он дает высокую оценку творчеству Сакена Сейфуллина, к примеру о романе «Тернистый путь», он пишет: «Другой автор не сможет создать произведение, подобное роману «Тернистый путь», в котором на всех событиях лежит своеобразный знак, печать той эпохи» /6, с. 47/.

В 1920-1930-е годы вышли в свет работы Е.Исмаилова, К.Жумалиева, Ш.Сатпаевой и ряда других исследователей, которые были политическими, литературными деятелями, писателями. В их исследованиях содержалась информация о жизни и творчестве Сакена Сейфуллина, в период социалистического строительства. Международной теме в творчестве Сакена Сейфуллина посвящена работа Ш.Сатпаевой «Международная тема в творчестве С.Сейфуллина и И.Жансугурова». Автор анализирует поэму С.Сейфуллина «Чжан-Цзо-лин», отмечая, что это одно из крупнейших произведений казахской литературы на международную тему. Раскрывая преступное злодейское лицо одного из главарей гоминдановской клики, С.Сейфуллин решил Чжан Цзо-лина «вынести на суд трудового класса», «на суд справедливости истории». Произведения С.Сейфуллина на международную тему свидетельствуют об активности и верности восприятия поэтом внешнеполитических явлений и событий. Они пополнили художественный арсенал молодой казахской советской литературы, стремившейся к широкому охвату действительности, художественному выражению принципов пролетарского интернационализма. Это время активной политической деятельности Сакена Сейфуллина, в этот период он был кумиром молодого поколения, за ним прочно утверждается образ «красного сокола» революции, однако, несмотря на это, его творчество нередко подвергается резкому осуждению со стороны ряда современников, которые критиковали его новаторские искания, творческие подходы автора, жестко обличали Сакена Сейфуллина в отходе от партийно-классовых позиций. В целом, это общая тенденция, характерная для представителей новой генерации интеллигенции, это время поиска, проб, ошибок, когда считалось правилом занимать принципиальную критическую позицию. При этом партийно-классовый подход являлся критерием в творчестве автора. Известный литературовед М.Каратаев посвятил Сакену Сейфуллину отдельные работы. В трудах «Мировоззрение и мастерство», «От домбры до книги», «Вершины вперед» даны исследования, высказывания по отдельным вопросам творчества Сакена Сейфуллина. В поэме «Альбатрос»: «...Есть один верный путь,

Нам с тобой указал его Ленин,
Он ведет к коммунизму,
И нет нам другого пути...».

М. Каратаев отмечает: «...было ясно, что С.Сейфуллин взял себе за образец поэму В.Маяковского «Владимир Ильич Ленин»... Меня поразило и покорило то, что Сакен Сейфуллин, беря уроки у лучшего поэта советской эпохи, не подражает ему, не дилетантствует, не допускает словесных, цитатных совпадений. Он, думал я тогда о Сейфуллине, проникается духом Маяковского, масштабностью его мышления, разгадывает природу «звонкой силы поэта» и по-своему, не изменяя своей индивидуальности, оставаясь национальным, казахским мастером слова, высекает и ограничивает

поэтический монумент Ленина» /7, с. 339/. Данные новаторские «принципиальные» требования, к сожалению, приводят к тому, что были утеряны многие ценности, накопленные казахским обществом годами, веками (что ощущается и на современном этапе).

Со второй половины 30-х годов творчество Сакена Сейфуллина находилось под запретом, его труды были изъяты из пользования, наряду с физическим уничтожением, тоталитарный режим стремился истребить духовное наследие поэта.

Лишь в конце 50-х годов вновь появляются обстоятельный, научно-литературные исследования о творчестве Сакена Сейфуллина. В 1957 году после длительного перерыва в Казахстане выходит сборник произведений Сакена Сейфуллина, автором предисловия был Е.Исмаилов, позже выйдет его библиографический очерк «Сакен Сейфуллин». В 60-70-е годы творческое наследие поэта рассматривается под новым углом зрения в работах С.Кирабаева, Т.Какишева и других исследователей, внесших большой вклад в развитие сакеноведения. Обстоятельный анализ жизни и творчества Сакена Сейфуллина представлен в работах известного литератора, ученого, академика С. Кирабаева /8/. В монографии «Сакен Сейфуллин» он показал роль и значение поэта в развитии казахской литературы, раскрыл новаторские искания поэта, отмечая его своеобразие. З.Ахметов в работе «Поэтическое новаторство Сакена Сейфуллина» отмечает роль поэта в разработке системы жанров в казахской поэзии, обусловленные структурой национального языка. В работах М. Базарбаева «Казахская поэзия: художественные искания», «Эстетическое богатство нашей литературы» дано подробное исследование творчества поэта, автор показывает незаурядность, глубокий лиризм поэзии.

С обретением независимости, авторы, которые на протяжении ряда лет занимались исследованием творчества Сакена Сейфуллина, в основном в русле официальной марксистско-ленинской методологии, создают новые труды, в которых дают объективную оценку творческого наследия поэта в контексте новых концептуально-методологических установок. На смену политизированному подходу к изучению данной проблемы приходит обстоятельное научное видение. К примеру, появляются монографии С.Кирабаева: «Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет» /9/, Т.Какишева «Дала даулпазы.Ғұмырнама» /10/, «Тар жол, тайғақ кешудін тағдыры» (в соавторстве) /11/, целый ряд публицистических исследований. С новых методологических позиций анализируются авторами труды Сакена Сейфуллина в работе «Тар жол, тайғақ кешудін тағдыры» известного исследователя Турсунбека Какишева (в соавторстве). Ученые дают всесторонний анализ романа «Тернистый путь» на основе эволюционного, гуманистического подхода. Это произведение соответствовало запросам общества данного периода, оно должно было появиться рано или поздно, чтобы отразить новую эпоху, новые грандиозные преобразования.

После реабилитации деятелей «Алаша» в сакеноведении появились новые направления. Многострадальный, но выстоявший казахский народ оказался перед непредвиденным историческим выбором. Патриот своей страны, любящий свой народ Турсунбек Какишев в этой ситуации проводил общественные собрания для разъяснения исторических событий, благодаря архивным материалам, наследию Сакена Сейфуллина Турсунбек Какишев раскрыл правду на необоснованные, недостоверные, непоследовательные факты.

В течение двадцати лет были написаны следующие труды: «Санадағы жарапар», «Кер заманың керегар ойлары», «Ескермейды естелік», «Сакен Сейфуллин»(дополненное переиздание), «Сакен-Мағжан», «Сакен сүйген сұлулар», «Дала дауылпазы», «Толғам» и др. Работы Турсунбека Какишева внесли большой вклад в духовную жизнь казахов, в области сакеноведения профессор продолжал научно- поисковые искания, выполнял свой долг ученого в данном направлении, отмечал, что « Осы сырды кімге не үшін айтап жатырмын? Оның мәні мынау: 1968 жылы шыққан «Қызыл сұнқар» атты әдеби- тариха эссе 1972 жылы орыс тілінде «Өнегелі адамдар өмірі» сериясымен Москвады «Молодая гвардия» баспасынан шықты. Қазақты былай қойғанда, бүкіл түркі тілдес халықтардың қайраткеріне арналған тұнныш кітап болғаны аз абырай емес...» – «...в 1968 году было издано литературно-историческое эссе «Красный сокол», который был переведен на русский язык и издан в 1972 году в Москве в серии «Жизнь замечательных людей». Несомненно, это признание и честь не только для казахов, но и для всего тюркоязычного народа большое достижение» (авт). Предисловие «Қызыл сұнқару» было написано классиком казахской литературы Сабитом Мукановым, который подчеркивал, что «...Турсунбек Какишев в «Красном соколе» наряду с жизнеописанием Сакена Сейфуллина дает большую панораму жизни казахов, раскрывая малоизвестные факты». Примечательны высказывания литературоведов по поводу выхода «Красного сункара». Писатель, критик Такен Алимкулов писал: «Книга Какишева привлекает широтой охвата действительности, новыми исследованиями. Автор не идет проторенными путями, по своему

трактует литературные факты, дает им оценку. Формирование и становление характера Сакена, его мировоззрения обрисованы в форме научного и в то же время художественного очерка. Воссоздан и образ поэта-революционера, воплотившего в себе мужество и романтику времени» /2, с. 17/. Исследователь и переводчик казахского фольклора профессор Сидельников В.М. отмечал, «что даже текстолог должен обладать душой поэта. Книга Т.Какишева написана именно с такой душевной теплотой» /2, с. 18/.

Многие поколения студентов, коллеги признательны Турсунбек Какишевичу за его научную и человеческую преданность, даже фанатичность, с какой он относился к личности поэта.

Турсунбек Какишев не допускал никаких ложных слухов в отношении почитаемого Сакена, которые имели место даже после реабилитации. «Сакен Сейфуллин изучен не до конца, хотя в мыслях я не останавливался никогда, но были времена, не позволявшие продолжать научные исследования» – укорял себя Турсунбек Какишев. «Бірақ мен үшін ең негізгі мәселе болып табылатын Сәкеннің ғұмырнамасын қайталап өндеп, толықтыруға кіріспекпін...» – «Для меня самое главное – это вернуться к жизнеописанию, творчеству Сакена, дополнить, переработать...» (авт.). В 59-60 годах Турсунбек Какишев с Е.Исмаиловым обратились к председателю КГБ Казахстана А.Арыстанбекову с просьбой поработать с архивными материалами «по делу» Сакена Сейфуллина, очень нужного для научных исследований, написания книги. В то время это было невозможно, недопустимо. По истечении многих лет профессор Турсунбек Какишев вновь обращается, теперь уже, в КНБ Республики Казахстан : «Мениң қолымда « Обвинительное заключение по делу №11020 по обвинению Сейфуллина Сакена по статье 58 п.2.8.11 УК РСФСР» от 20 декабря 1937 года» және « Приговор выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР от 25 февраля 1938 года» деген құжаттар бар. Маган тексеру барысы және сотқа қатысқан адамдардың сөздері мен күеліктері, жалпы айыптау атмосферасымен танысу қажет болғандықтан, Сакен ісін түгелдей қарап шықсам дұрыс болар еді.

Оның үстінен Сәкенді ұстаганда көптеген құжаттар мен қолжазбалар алынған. Олардың бәрі түгелдей өртеліп кетуі мүмкін емес. Соларға да іздеу салатын уақыт келгендейтін көмектесуіңіздің сұраймын.

Сіздердің архивтерінізде жұмыс істеуге ұлықсат етініз.

Профессор Т.К.Какишев 29.09.93 ж.».

«У меня есть документы «Обвинительное заключение по делу №11020 по обвинению Сейфуллина Сакена по ст.58 п.2.8.11 УК РСФСР» от 20 декабря 1937 года» и « Приговор выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР от 25 февраля 1938 года». Мне нужно ознакомиться со свидетельскими показаниями людей, присутствовавших на суде, посмотреть обвинительное «дело» Сакена. При аресте Сейфуллина С. были изъяты рукописи и документы, все не могли сгореть.

Настало время знать правду о Сакене, прошу разрешения поработать в вашем архиве.

Профессор Т.К.Какишев 29.09.93 г.» (авт.) /2, с. 11/.

Вспоминая отдельные факты, детали профессор утверждал, что «...жизнь Сакена подобно мощному вулкану, очень значительны его, доведенные до конца дела, оставшиеся в мечтах творения (из рукописи), которые являются немеркнущим примером для будущих поколений. Видимо, поэтому, отдавая дань почтенному «ага», я не прекращал научно-исследовательскую работу по творчеству Сакена Сейфуллина. В далеком ауле мне посчастливилось встретиться с близким другом Сакена Сейфуллина, акыном Каскен Отекиным, я записывал каждое слово воспоминаний о поэте. В 1987 году у меня оказались архивные материалы супруги Сакена Гульбахрам. Первые публикации, основанные на правдивых фактах жизни Сакена, появились в газете «Лениншыл жас», под названием « Восемь писем Сакена», в последующем – встречи с людьми, знавшими Сакена по движению «Алаш», многочисленные архивные материалы о жизни поэта, которые помогли в исследовании жизни великого человека, определили мое научное направление» /2, с. 14/.

В настоящее время Турсунбек Какишевич Какишев в почтенном 85-летнем возрасте, профессор продолжает научно-исследовательскую работу по творчеству Сакена Сейфуллина, достойного сына казахского народа.

Использованная литература:

1. Какиев Т. Поступь. – Алматы, 1985.
2. Мадибай К.К.Тұрсынбек Кәкішұлы – Сәкентануши. – Алматы, 2007.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1991.
4. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. – Т. 17.
5. Мұқанов С. Өсу жолдарымыз. Мақалалар. – Алматы, 1960.

6. Мұсірепов Ф. Ойланар, сілкінер кез жетті // Жалын. – 1988. – № 5. – 41-50 б.
7. Карагаев М. Вершины впереди. – М., 1977.
8. Кирабаев С. Сакен Сейфуллин. – М., 1973.
9. Кирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы, 2001.
10. Қекішев Т.Ескермейді естелік. – Алматы, 1984.
11. Қекішев Т., Садыққызы К.Тар жол,тайғақ кешудің тағдыры. – Алматы, 1997.

A.B. Абдулина

(доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби)

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ В КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ: НАУЧНЫЕ ПРОЕКТЫ СЕГОДНЯ И ЗАВТРА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби известен многими научными инновациями и достижениями, среди которых важное место принадлежит гуманитарным направлениям, и, прежде всего, филологии.

В эпоху кардинальных изменений, распространения многочисленных теорий, оправдывающих дегуманизацию и декларирующих гибель культуры, теоретическое литературоведение и фольклористика вносят значительный вклад в развитие духовной атмосферы современного общества, формируя твердые убеждения и осознание молодежью уникальных ценностей культурного наследия прошлого и настоящего, стремление овладеть национальными культурными богатствами. Гуманистическую постановку проблем высшего образования в большой мере стимулирует наука. На сегодняшний день в стенах Казахского национального университета усилиями профессорско-преподавательского состава и ведущих кафедр факультета филологии, литературоведения и мировых языков разработаны и реализуются десятки научных проектов, связанных с актуальными проблемами филологической науки.

В исторический год двадцатилетия независимости Республики Казахстан завершен трехлетний грантовый проект по фундаментальным исследованиям МОН РК «Национальные образы мира в литературе независимого Казахстана», инициированный профессором кафедры русской филологии, русской и мировой литературы Абишевой У.К. и реализованный под её руководством группой ученых факультета филологии, литературоведения и мировых языков КазНУ имени Аль-Фараби. Актуальность темы обусловлена недостаточной изученностью целостного состояния современной литературы и теоретического осмысления в ней базисных элементов мировидения, на которых основана казахская национальная картина мира.

Руководитель проекта, профессор Абишева У.К., возглавила работу группы, в которую вошли профессора Ахмедьяров К.К., Абдулина А.Б., доценты Могилевская Н.М. и Мухамадиев Х.С.

Главное конструктивное начало проекта – теоретическое осмысление национальной картины мира в современной литературе Казахстана, как особого феномена, отразившего духовность казахского народа, его менталитет и культурные традиции. Цель проекта – изучение типологии современного литературного процесса в Казахстане и магистральных линий его развития, выявление особенностей художественного мира современных художников, универсальной концепции человеческого бытия и сущностных начал мира в их творчестве.

Объектом исследования явилась литература Казахстана второй половины XX – начала XXI веков, творчество известных современных художников слова Казахстана. В контексте развития мировой культуры и в сочетании с достижениями современного полипарадигмального филологического истолкования литературного процесса были изучены философско-эстетические особенности, проблемно-тематические и жанровые аспекты прозы и поэзии В.Михайлова, С.Санбаева, Б.Канапьянова, В.Муратовского, М.Макатаева, Б.Карашина Т.Есимжанова В.Буренкова, Е.Елубаева, Д.Досжана М.Каназова, М.Магауина, Т.Алимкулова, Г.Бельгера, В.Михайлова, А.Жаксылыкова, Б.Каирбекова, Л.Шашковой, Д.Исабаева, С.Муратбекова, А.Кодара.

Задачей исследовательской группы явилось изучение ключевых художественных образов, концептов и основных архетипов в прозе и поэзии художников Казахстана второй половины XX-начала XXI веков. Участники проекта исследовали образную структуру, пространство и время как элементы, конструирующие художественный космос писателей и поэтов Казахстана. В опубликованных работах рассмотрены особенности мировоззренческой модели мира, выстраиваемой современными писателями и поэтами, изучено функционирование в тексте

художественных произведений традиционных воззрений, обусловленных такими особыми феноменами, как духовность казахского народа, его национальный менталитет и культурные традиции.

В ходе выполнения проекта впервые дано типологическое описание основных тенденций развития литературы независимого Казахстана, проведен многоуровневый текстологический и лингво-культурологический анализ жанрового своеобразия, эволюции авторского сознания, архетипики и интертекстуальности, гендерных аспектов художественных произведений, созданных литераторами республики

Итоги изысканий оформлены в 70 статьях и докладах на 37 международных и республиканских научных конференциях гуманитарного профиля, использованы в телевизионном проекте «Свет былого...» (эфир канала «Астана», режиссер Зарина Мухамедали), в подготовке творческих встреч с известными писателями и поэтами С.Санбаевым, А.Кимом, А.Кодаром, А.Жаксылыковым, В.Муратовским, Л.Шашковой, В.Михайловой и др.

Выпущены коллективные монографии «Национальный космос в контексте современной литературы Казахстана» (2009г.), «Национальные образы мира в литературе независимого Казахстана» (2011г.), антология «Прямая речь: интервью, монологи, размышления писателей Казахстана» (2011г.).

Научные результаты и выводы исследований активно вводятся в учебный процесс. К выполнению ряда задач были привлечены студенты и магистранты специальностей «Филология: русский язык», «Филология: английский язык» – Валикова О., Старикова Е., Маукеева А., Тайтелиева А.

Работа в реализации проекта позволила активизировать академическую мобильность, расширить межвузовские и международные связи с научным миром Испании, Китая, Чехии, России и других стран Содружества (Осетии, Украины, Латвии, Кыргызстана), укрепить разносторонние отношения внутри республики с такими центрами, как Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстанский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова, Карагандинский, Павлодарский, Таразский государственные университеты.

Достигнута, прежде всего, главная цель проекта – открытие мировому научному миру и сообществу яркого и впечатляющего своей оригинальностью и, в то же время, традиционностью творчества современных писателей суверенного Казахстана. Инновационные подходы к известным и новым произведениям современников позволили раскрыть художественные достоинства самобытных, глубоких по своему философскому и эстетическому содержанию, сочинений, отразивших нравственные искания, духовные устремления, социальные коллизии молодой независимой Республики Казахстан, решить сложные историко-теоретические проблемы литературоведческого и лингвистического характера.

Данный исследовательский диапазон, широко апробированный и аргументированно представленный, несомненно, содержит выраженную перспективу, которую призван развить новый проект – «Идея независимости и интеллектуально-инновационный потенциал личности в казахском романе XX – начала XXI веков». Концепция проекта и план его реализации выдвинуты кафедрой истории казахской литературы и теории. Участники проекта, его руководитель – декан факультета журналистики, доктор филологических наук, профессор О. Абдиманулы, декан факультета филологии, литературоведения и мировых языков, доктор филологических наук, профессор К. Абдезулы, заведующая кафедрой истории казахской литературы и теории, доктор филологических наук, профессор А.Б. Темирболат, профессора, доктора филологических наук А.Б. Абдулина, Ж.Д. Дадебаев, К.К. Мадибаева – известные ученые в области истории казахской литературы, теории литературы и фольклористики. Конструктивной задачей проекта является изучение произведений писателей движения Алаш – А. Байтурсынова, М. Дулатова, Ж. Аймауытова, М. Жумабаева, воплощение идеи независимости, целей и жизненных позиций, а также выявление основных принципов поэтики и художественной методологии современных авторов. В творчестве писателей и поэтов Казахстана нового века отразились значительные изменения социально-политического характера, произошедшие в стране за период его новейшей истории. Независимость, обретенная народом Казахстана, явилась своеобразным благотворным источником для расцвета современной литературы. Новое время диктует свои требования художникам слова – обновленное отражение изменившейся реальности, определившее возрождение исконно национальных традиционных ориентиров, устойчивой иерархии ценностей с одновременным осознанием себя частью мирового содружества наций. Таким образом, научно-исследовательская деятельность филологов университетаозвучна инновационным изысканиям в области истории и теории литературы, фольклорно-

литературных конвергенций, лингвокультурологии, когнитивной лингвистики и литературоведения.

3. Сейітжанұлы

(филология гылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университете)

АЙТЫС ӨНЕРІ

Халқымыздың тарихи-түрмисстық, мәднеи-рухани өміріне сәйкес туып қалыптасқан ерекше жанрдың бірі – айтыс. Оның ая-ауқымы кең, көтерер жүгі ауыр. Жазба әдебиеті қалыптаса қоймаған, көбіне көшпелі өмір-тіршілікті негіз еткен елде айттыстың эстетикалық-ақпараттық әсері аз болмаған. Айтыс арқылы көптің қоңілін серпілтіп сергітсе, екінші жағынан, әлеумет өмірінің сан түрлі сауалдарына жауап беріп ақиқатты айту да парыз саналған. Осындай өмір қалыбы импровизацияға бейімдеген. Сондай-ақ көпшілік сөздің киесі бар деп ұғып, оны қадір тұтқан.

Қазақ даласында сахараның сандуғаштарындағы сайдап елдік рухты көтерген, көптің көкейіндегісін айта білген небір «от ауыз, орақ тілді» ақберен ақындар аз болмаған. Солардан қалған мол мұра тозбас асыл құндылық ретінде бізге жетті. Ежелден қалыптасқан импровизация дәстүрі бүгінгі мәдениетімізді байытып, көптің рухани қажеттілігін өтеп келеді. Театрлық белгі-сипатымен, нәрлі де әрлі әуез-сазбен қөмкерілетін айттысты халық жылы қабылданған қызыға тамашалайды. Өйткені айттыс халықтың қанына сіңген өнер болғандықтан рахат сезімге бөленіп көнілдерін көтереді. Екіншіден, айттыс – өмір айнасы. Сүйегінен өткізіп, жетесіне жеткізе айттылатын шындықты халық ұнатқан. Ақын жеке адамның не әлеуметтік саладағы келеңсіздікті, көп көңіліндегі ойды батыл көтере білуімен де ерекшеленеді. Аса ділгір мәселелерді көптің көз алдына шығару айттыска тән қасиет. Басқаша айтқанда, ақындардың қысылып-қымтырылмай еркін айтуларына мүмкіндік берілген.

Қазіргі айттыстарда бірыңғай кем-кетікті ғана теріп айтпай, еліміздің қол жеткізген жетістіктерін де айту аңғарылады. Ел даңқын асқақтата сөйлеу де ақындық парыз. Осы арқылы айттыстың танымдық-тәрбиелік сипаты арта түспек. Жел сөзді көпірте женіл айту не тұспал-долбармен сөйлеу көпті иландыра бермейді. Сондықтан ақын көпке ой салатын пәтуәлі сөз айту соңғы он-он бес жыл төнірегіндегі айттыска тән сипат.

Тәуелсіздік алғаннан кейін айттыс өнерінде үлкен серпіліс болды. Өйткені әлеуметтік өмірдің сан түрлі сұрау-сырлары айттыс арқылы ашылып отырды. Басқаша айтқанда, ұлттық сипат аясында дамыған айттыс өнері идеологияның жаршысы бола білді. Тәуелсіздіктің алғашқы кезеңінде қоғамдық-әлеуметтік кемшіліктер (экономикалық, экологиялық, дін, тіл т.б.) мен жетістіктер үнемі тараразыланып отырды. Осы тұста Қонысбай, Әсельхан, Баянғали, Әсия, Оразалы, Ерік, Айнұр, Айтақын, Ақмарал, Меліс, Аманжол, Айбек, Әзімбек, Серік, Бекжан, Куаныш, Амангазы, Мұхамеджан, Шорабек, Дәүлеткере, Сара, Балғынбек, Серікзат, Ринат, Рұстем тағы басқа көптеген ақындар бұрыннан қалыптасқан дәстүрді жалғастырса, екінші жағынан, еліміз егемендік алып, жаңа даму жолына тұсken кездे кейбір кемшіліктерді батыл сынға алғанын байқаймыз. Бұлар ақындық шабыт-шалымының көндігі және тауып айттар тапқырлықтарымен жақсы әсер қалдырып ұлгерді. Мәселен, Баянғали Әлімжанов 1991 жылғы бір айттыста Семейдегі полигонды шенеп, қоршаған ортабиғатқа қатығездік көрсетіп жатқан өктемдікке қарсы үн көтерді:

Не дейміз ағайындар бетсіздікке,
Билікті бермеу керек епсіздікке.

Бомбалар жарылса егер, білесіздер
Жер – ана кетер сіңіп шексіздікке, –

деп сынқ алаңына айналып тозған жері үшін күйінеді. Ал, Бекжан Әшірбаев:

Бак-дәулет ауған емес тату ұлдан,
Сақтасын мысық тілеу, заты қудан.

Кешегі сексен алты, он алтыда

Алыптар көз ашпаған атылудан, – дейді.

Шындықты шыжғырып бетке басу деген осы. Болмаса Дәүлеткере мен Мелістің сөз сайысында да осындай мәнді мәселелер тілге тиек болған. Дәүлеткере:

Жатқа тізгін бергенде жетпіс жылдай,

Арып-ашып азапты тақым көрдік.

Дінің әмән жүрекке тұнбагасын

Құбыладан жаңылған көпір болдық, –

деп орынды ой толғайды.

Қыспаққа алып, қысастық көрсеткен отарлық қофам құлқын дөп басады. Ақындар айтысының осы шағын үзінділерінен-ақ көп нәрсені пайымдауға болады. Семей өніріндегі үздіксіз жарылған бомбадан халқымыз қашшама қасірет тартты. «Кешегі сексен алты мен он алты да» еркіндік аңсаған азаматтардың атылғаны да шындық болатын. Айтыс өнері өз өзегін өмірден алып отырғанын байқауға болады. Куанышпен айтысқан Мұхаметжан ғасырлар бойы аңсаған азаттықтан айрылып қалмауға шақырады:

Басқа қандай қателік жіберсендер де,

Жастар барда отынды өшірмейді.

Ал енді азаттықтан айрылсаң

Келе жатқан еш ұрпак кешірмейді.

Тәуесіздіктен айрылу – бастағы бақтан айрылумен бірдей. Сондықтан еркіндікті сақтап қалу – бір ақынның ғана емес, бүкіл халықтың ұлы мұраты. Мұндай жолдар халықтың нағызын оятады, ұлттық рухын көтереді. Ендеше тәуелсіздік алған тұстағы айтыстар шындықтан тамыр тартып, көкейтесті мәселелерді көтере білген.

Қандай данкты ақын болса да бірден ірі айтысқа түспей, алдымен дарын-дағдысын ұштап айтыстың қатал сынынан өтетіні белгілі. Нагыз импровизатор, ойы ұшқыр өнер иесі екенін көрсете білуі керек. Осындаған талаптан өткен ақындар ғана үлкен айтыстарға қатысуға құқылы болған. Айтыста әлеуметтік мәнді мәселелер көтеріліп, елдікке нұқсан келтіретін кемшіліктер сынға алынып отырады. Сондықтан айтысты мәлім дәрежеде ел өмірінің шежіресі десек те артық болмайды.

Айтыс – халық әдебиетінің қызық жанры. Өйткені дүйім көптің алдында шектеулі уақыт қөлемінде поэзияға тән ерекшеліктерді (үйқас, ыргак, көркемдік т.б.) сактай отырып сөз асылын бірден төгіп айту тұа біткен таланттың ғана колынан келеді. Көптің көзі қалт жібермей қадағалап отыратындықтан айтыс ақынға үлкен жауапкершілік жүктейді. Табанда сөз тауып айта білер тапқырлық пен алғырлық, шамырқанған шабытты танытارлық өткір тіл, батылдық пен шыншылдық, білім-біліктілік – бәрі ақын бойынан табылғанда ғана сөзден тосылмауы мүмкін. Ақын халықтың, елдің, түрмис-тіршіліктің артық-кемін қеңінен қамтып, шындықты басты өлшемге айналдырғанда ғана сыннан сүрінбей өтеді. Айтыста неғұрлым заман сырьы ашылып, көкейкесті мәселелер айтылса, соғұрлым оның әлеуметтік мәні арта түседі. Бұл – жанрдың басты ерекшелігі.

Айтыстың қандай тақырыпта өрбитінің ақындардың өздері де білмейді. Сол себепті бәсекелес ақын қарсыласының сөзіне қолма-қол жауап бере алатын көргені мен түйгені мол, ішкі дайындығы мықты болуын талап етеді. Өлеңді кідіріссіз төгіп айтып, қарсыласының саударына лайықты жауап қайтара білу үшін ақынға сұрып салып айту аздық өтеді. Бұған қоса ой тереңдігі мен тәжірибе болуы керек. Қоғамдық өмірдің сан түрлі қыры мен сырьы, елдің өткенінен мен бүгіннінен, белгілі адамдар өмірінен хабары болмаған ақын жеңіске жете алмайды. Көрермен көп үшін жеңіл айтылған жел, бос қызыл сөздің керегі жоқ. Әріптесінің тосын айтқан сөзіне тосылмай, дәлелді де дәйекті ой айта білген ақынның мерейі үстем болмақ.

Айтыс синкретті өнер болғандықтан, сөз сайысина түскен ақынның бірнеше қыры (акын, музыкант, әнші, әртіс) көрінеді. Табанда төгіп айтқан ақын өлеңді бір музыкалық аспаппен (домбыра, қобыз, сырнай) сүймелдеуі қажет. Сөз берін саз бірін-бірі толықтырып үйлесім тапқанда ғана айтыстың тартымдылығы арта түседі. Айтыс өнерінің сырьы мен қырын жан-жақты талдаған көрнекті ғалым М.Жолдасбек: «Қазіргі айтыскерлердің көпшілігіне тән кемшілік – өзінің жеке мақамының болмауы. Айтыс ақыны ешкімге еліктемеуі керек. Еліктеңін – өлгені. Мақам мәселесіне әр ақынның паспорты деп қарағанымыз жөн» – деп мәнді ой түйеді. (М.Жолдасбеков., Қазаққа Алланың берген сыйы еді. – Егemen Қазақстан. – 2009. – 14 қантар).

Сол себепті айтыс ақындарының өздеріне тән әуез-саз болуы орынды. Ұзак айтыста сөзін шаршатпай, дауысты қарлықтырмайтын, құлаққа жағымды естілетін әуенмен айтыстың әсерлігі артады, көпшіліктің ықыласын да өзіне аударуға мүмкіндік береді. Сондықтан әр ақынның басқаларды қайталамайтын дауыс мәнері болған жөн.

Қылыштың қылпып түрған жүзіндей өткір ой айтып, қаумалаған жұрт назарын тарта білуі онай емес. Айтысқан екі ақынның сөзбен шарпысуына ұтқыр жауап таба білуі және ол жауап көп көңілінен шығатын шынайы әрі көркемдік қуаты биік болғанда айтысты тындауға жүрттың ықыласы арта түседі, көпшілікті баурап отырады. Айтыста жалқы арқылы жалпының басындағы шындық айтылатын болғандықтан, шыншылдық пен сыншылдық сабақтасып жүйелі ой айтылғанда айтыс нәрлене де, әрлене де түседі. Сондықтан ақындаға қырағылық пен тапқырлық, парасатты ой, көлкөсір білім керек. Ақын терең мазмұнды сөз айтып, айшықты бояу, кестелі сөзді көп қолданып отырса айтыстың ажары ашыла түспек.

Ақынның сөзіне, айту мәнеріне қарай баға берілетіндіктен, оның айтқандары ақылды, пайдалы, бағалы-байламды сөз болғаны жөн. Әріптесінің сауалына, сынына ұтымды жауап қайтаруы тиіс. Тапқырлықпен тауып айтылмаған ойсыз сөз өкінішке ұрындыруы мүмкін. Әйтеуір айтысқанның жөні осы екен деп төпей беру не жалтарып кету ақынға абырой әпремесі анық. Соңғы кездері теледидардан беріліп жүрген «Аламан» айтыста ерсі қалжың, кекете сөйлеу шаң беріп қалады. Әрине, сырпайы, орынды әзіл-қалжың болса тыңдаушылардың, көрмермен көптің көнілін жадыратып серпілтер еді. Аныны айтылған әзіл-оспақ не намысына тиу ақынның дөрекілігін көрсетеді. Өйткені «айтылған сөз – атылған оқ».

Қарсыласына ілтипат білдіре әдептен аспай отырып-ақ сын айтуға болады. Теледидарда өткізіліп жүрген айтыста кейбір ақындардың сөздерінен жадағайлық, қарабайырлық байқалып қалады. Кейде қарсыласының сауалына тиімді жауап қайтарудың орнына орағыта сөйлеуге бой алдырады. Мұндай қауқары жоқ жылтыр сөз ақынның дәрменсіздігін танытады, көшіліктен де қолдау таппайды. Айтыс сауық-сайран үшін фана бломаган. Оның тамашалық та, танымдық та мәні зор. Сондықтан айтыс өнеріне талғампаздықпен қарап, ел өмірін саралай білетін жүйрік көңіл, сезімтал жүрек керек. Сонда фана акпа-төкпе ақындар айтысның кенеуі кетпейді.

Қазіргі көрмендердің таным-талғамы биік. Сондықтан қай ақын сөзінің уытты, салмақты және әлеуметтік өмір шындығын қаншалықты кең қамтып, бейнелі айта алғандығын бірден анғарады. Сол себепті айтыс ақындарына қойылатын талап жогары. Айтыста құргақ ділмәрсүмен жеңіске жете алмайды, әлеуметтік өмірдің керегар қайшылықтары мен тәуелсіз ел өмірінің жетістіктерін жанжақты жеткізе айтуы керек. Ақын сөзі көптің эстетикалық талабына жауап беріп, олардың жүрек лұпілін дөп басуы тиіс.

Ақындар айтысы шамырқанған шабыттан туған кестелі-суретті болып түрлі баламасалыстырулармен әдіптеліп отырса фана көптің көнілінен шығады. Сонымен бірге тапқырлықты танытар тосын оралымдар негұрлым көп болса, соғұрлым айтыстың көркемдік деңгейі де көтеріледі, тартымдылығы арта түседі. Айтыста осындағы талап-шарттардың бәрі де ескеріліп отырылуы керек.

Қанға сіңген қасиетті өнерге жеңіл қарамай, рухани байлық екенін естен шығармау керек. Сондықтан республикалық айтысты аса маңызды мерекелерге байланысты өткізіп, оған көп көнілінен шыққан талантты ақындары іріктең қатыстырса айтыс өнерінің деңгейі биіктеп, қоғамдық мәні арта түседі.

Бір кездері академик-жазушы М. Әуезов фольклордан лекция оқып, талантты жастарды шығармашылыққа баулығаны белгілі. Айтыс ақындарының мұраларына терең талдау жасап, жастолқындардың еркін қанат қағуына ықпал еткен. Осы дәстүр күні бүгінге дейін жалғастық тауып келеді. Осы ретте факультеттің ғалым-ұстаздары көптеген мәнді де игі істердің ұйтқысы болып келеді. Мәселен, жұртшылыққа кеңінен танымал болған жоғарыдағы айтыс ақындарының (Тазабеков М., Имашев Б., Кәпүлұ Д., Тұрсынбаева А., Дүйсенғазин С., Қайыртаев Р. т.б.) көшілілігі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің филология факультетінде оқып, тәлім алған өнер иелері.

Факультетте көптен бері М.Әуезов атындағы әдеби бірлестік жұмыс істеп келеді. Шығармашылықпен айналысатын студенттердің басын қосып, кездесулер өткізіліп тұрады. Жазған шығармалары талқылаудан өтеді, ақыл-кенес беріледі. Олардың таңдаулы туындылары жеке жинақ болып жарық көреді. Сонымен бірге факультетте ғылыми-танымдық, әдеби-эстетикалық бағыттағы «Ай-Ару», «Тұлек», «Әдеби жүздесулер», «Көкжиек», «Әдебиет танытқыш» т.б. клубтар мен үйірмелер жұмыс істейді. Талапты жастар осыдан тәлім алғынан түзілген мәдениеттің салынуда да көрсетіледі, үлкен өмір жолына аттанады.

Бұл күндері бір шоғыр студенттер (Минайханұлы С., Қайыртайұлы М., Талапов Ш., Ақан М., Біләлова Д., Смадияров Б., Даули Ә., т.б.) хабар арнасында «Жастар жырлайды» деген атпен өтіп жатқан айтыстарға қатысады. Сондай-ақ жыл сайын Павлодар қаласында өтетін жас ақындар кеңесіне және жоғарғы оку орындары арасында өтетін айтыс-жарыстарға қатысып, жүлделі орындардан көрініп келеді. «Жанам деген жүрекке от беремін» деп Төлеген ақын айтқандай, қазір елімізге кеңінен танымал болған көрнекті әдебиетші ғалымдар мен ақын-жазушылардың көбі біздің университет түлектері екенін мақтандыспен айтуға болады. Факультет ұжымы жан-жақты жетілген жас мамандарды тәрбиелуе жолында еселі еңбек етіп келеді.

Ж.Ж. Тілеков

(Халықаралық ақпараттандыру академиясының академиги, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

МАНАСТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ М. ӘУЕЗОВ ТАҒЫЛЫМЫ

Әлемдік руханият дүниесінде туысқан қырғыз халқының «Манас» эпосының орны ерекше екендігі бұл күнде күллі ғаламға мәлім. Қолемі жөнінен өзіне теңдесі жоқ, ауызша жырланып ғасырлар қойнауынан бүгінге жеткен баба жырдың құдырыет күшіне қазіргі таңда тарихшылар да, әдебиетшілер де, философтар да, саясаткерлер де бір кісідей бас шұлғып, бір кісідей бәрекелде деседі. Олай болар жөні бар.

Жарық дүниеге келген соң, ел болып еңсесін көтеріп, халық болып қарымын жібермей тірлік кешіп келе жатқан небір көшелі жұрттар өзінің өзгеден өзгешелігін, ең алдымен мұмкіндігінше өзі тектестерден артықшылықтарын көрсетер қасиеттерін іздең, шамасы жеткенінше соны ұрпақтарының санасына сініруге күш жұмысады. Ұлт ретіндегі, ел ретіндегі сол артықшылығынан туындастын мәселелер күн тәртібінен түспесе екен деп қам жасайды. Бірақ, ұлт тағдыры да адамдар тағдыры секілді, өзгермелі. Бір кезде даңқты болғандар үнемі даңқ тұғырында тұра бермейді. Биқтер аласарады. Аласалар биқтейді. Мұның мәні мен мағынасын талайлар жырлаған. Мың жасаған мұхит бітімді «Манас – жыр» да осыған қуәлік етеді. Алып тұлғалы дария-дастан өмірдің өзгермелілігін аққан су мен шықкан құннен ғана іздеу аздық ететіндігіне қол қойдыртады. Бірінен-бірі үстем болу үшін куреспесе өзегіне құрт тұскендей болып жанталасатын адамдар табиғатын, алыптар мен аласалардың арпалысын пащ ететін, ал түптеп келгенде сол шегі мен шетіне жетіп болмас қансорпа айқастын өзін-өзі актауға лайықты ең қастерлісі-елдік үшін құрес болса керек. Сол курестің құдіреті мен құндылығы неде екенін санағы барға ұқытрымай қоймайтын абыз жыр-Манас эпосының болмысында да біраз сыр бар.

Ер Манасты өмірге келтірген қырғыз сынды аяулы халықтың да, оның әруақты жыры «Манас» дастанының да тағдыры оңай болмаған. Қазіргі тұрлаулы жұрт, тұрақты мекені бар түркі халықтарының ішінде қанша қасірет тартса да бүгінгі күнге сонау біздің жыл санауымыздан бұрынғы есімін өзгертпей жеткен бірден бір ел-қырғыз ұлысы, қырғыз халқы. Біздің жыл санауымызға дейінгі 201 жылы Гун (хун) мемлекетінің патшасы Модәге бағынышты болған осы халық үнемі біреудің иегінің астында жүре бермеген. Бан Гу секілді Қытай жылнамашысының, т.б. ежелгі дүние тарихшыларының мәліметіне қарағанда бірде Ордостың солтүстік батысында үш жарым мың ли, Турфанның солтүстігінде екі жарым мың ли болатын алып атырапты иеленіп, бірде кайтадан жеңіліске ұшырап Енисей ауып, біраздан соң ежелгі қонысына қарай жылыштап, бірталай тауқыметті иығымен көтеріп, ақыры осы күнгі жайлап отырған мекеніне келіп орнықкан халықты (Асанканов А.А. Өмірбеков Т.Н. Манастың эли, жери. Бишкек: Мұрас. 1998. 3-9 б.б.) көнекөз тарих талайдан бері біледі.

Бұл мәселелер, әсіресе қырғыздардың V-XII ғасырлар аралығындағы тірлігі Қытай деректерінде, Орхон-Енисей сына жазуларында, ал, кейінгі, яғни XIII ғасырдан бермен қарайғы хәлжайы Орталық Азияны мекендеушілер туралы еңбектердің біразында там-тұмдап болса да айтылмай қалмаған. Соның ішінде XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған «Мажму ат таварих» («Тарихтар жинағы») еңбегінің қырғыз жұртын, оның ұлы ел мұрасы Манасты танытудағы орны айырықша. Ал, жалпы аталмыш ұлы туындыны, оның бас кейіпкері Манас пен оның төңірегін, сондай-ақ, қырғыз халқының салт-дәстүрін, әр кездегі әлеуметтік ахуалын пайымдаудағы қазактың сарабдал саналы азаматтарының еңбегі бір төбе. Бұл ретте қазіргі манастанудың ұлken маманы, Қырғыз Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Раиса Қыдырбаева жазғандай, 1850 жылдардағы қырғыздар, оның алып эпосы «Манас» жайлы атқарған ғылыми еңбегіне орай «Манастану ғылымы мен қырғыз фольклористикасының басында тұрған Шоқан Уәлихановтың» (Манас. Энциклопедия. 1 том. Бишкек:Мұрас, 1995, 164-165 б.б.) орны ерекше. Сонымен бірге Шоқан жазып алған «Көкетайдың асын» архивтен тауып, жариялаған, «Шоқан және Манас» атты монография жазған академик Әлкей Хақанұлы Марғұланның, бір ғана III. Уәлиханов шығармашылығы туралы екі монография жазған, соған байланыстырып Манасқа катысты ғылымдағы өз сөзін айта білген көрнекті әдебиеттанушы, Қазақстан ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаеваның, ұлы жырдың 1000 жылдығы кезінде салтанатты жиында терең мағыналы баяндама жасаған халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың, әр кездердегі еңбектерінде Манас пен оның атажұртына орай мәселелерде ғалымдық пайыммен толғанған профессорлар Сұлтанғали Садырбаев,

Мырзатай Жолдасбеков, Бекмұрат Уахатов және тағы басқалардың ғылыми ой-пікірлернің қай-қайсысының да өзіндік орындары бар. Ал, бұл тұрғыдан келгенде әлемдік данқы бар Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің Манастану саласында атқарған жұмысының қыруар қажыр-қайраттың, жүйелі ғылыми ізденістің нәтижесі ретіндегі жанқиярлық еңбек болып қабылданатындығын да дау жоқ.

Тұысқан қыргыз халқының «Манас» жырын зерттеуге Мұхаң ұзын ыргасы отыз жылға таяу өмірін арнаған. 1930 жылдың 8-маусымында Ташкенттегі Орта Азия университетінің шығыстану факультетінің аспиранты М.Әуезовті университет басшылығы Бишкекке қыргыз әпостарымен танысу үшін ғылыми іссапарға аттандырады. Мұхаң межеленген мезгілінде Бишкекке келіп, материалдармен танысады. Араға жарты ай салып, 29 маусым күні Қырғыз Ғылыми-зерттеу институтының уақытша директоры Саул Матвеевич Абрамзонмен «Манас» туралы тарихи-әдеби очерк жазып беру туралы шартқа отырады. Онда автордың сегіз баспа табақ көлемде орыс тілінде жазылатын еңбегі 1930 жылдың 1 қарашасына бітуге тиіс деп көрсетілген. Бірақ Мұханды сол кездегі Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) қызметкерлері 17 қыркүйек күні түрмеге қамайды да, ғалым екі жыл бойы тұтқында болады. (М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. Алматы: Ғылым, 1997. 114-116 б.б.; «Неизвестный» Ауэзов. Алматы: Жібек жолы, 2005. с.345). Соның салдарынан көрсетілген уақытында аяқталуға тиіс ғылыми жұмыс біраз кешігеді. Әйтсе де, ойға алған ісін қашан да бітіруді мақсатым деп білетін қаламгер 1934 жылы «Литературный Казахстан» газетінде алғашқы мақаласын жариялады. Бұл – 1934 жылы аяқталған «Манас» – киргизская народная героическая поэма» деп аталағын монографиялық еңбектің бірінші нұсқасының қысқартылған жарияланымы болатын-ды. Автор мұнан кейін бұл еңбегіне 1937, 1940, 1948, 1954 жылдары қайтадан оралып, үнемі ұстартумен, ғылыми мәні мен мазмұнын терендетумен болған («Неизвестный» Ауэзов.С. 346). Өз өмірінде атқарған елеулі шаруларының бірі ретінде қараған бұл жұмысына ұлы ойшыл тіптен 1959 жылдың өзінде де азды-көпті редакциялау жұмысын жүргізген.

Негізінен, ұзақ жыл терін төккен бұл еңбегінде кеменгер ойшыл, Манас жырының өмірге келу уақытына, ондағы өліге берілетін ас, бас қаһарманның үйленуі, батырдың сыртқы жауларына қарсы өткізген жорықтары (қазат), олардың себептері мен салдарлары, соған байланысты достары мен жауларының образдарының бейнеленуі секілді күрделі мәселелерге жан-жақты токталады. Әсіресе, автордың әдебиеттану ғылыми терминімен айтқанда, шығарманың тарихилық мәселесіне ерекше мән беріп, сол арқылы шығарманың өмірге келу мезгілін анықтауға сіңірген еңбегі айырықша назар аударуды талап етеді. Бұл мәселені ол өз басы істі болып жүргендігіне қарамастан 1952 жылдың 6-10 маусымы арасында Фрунзе қаласында өткен (казіргі Бишкекте) Манас эпосын зерттеуге арналған Бүкіл одақтық ғылыми форумның өзінде де жасқанбастан алға тартқаны мәлім. Ал, бұл атақты симпозиум бір қарағанда «Манас» эпосының халықтығын айқындалап, манастану ғылыминың сан қылы мәселелерін түбебегілі шешуге арналған, келелі кеңес сияқты көрінгенмен, шын мәнісінде, соның алдындағы «Жәңгір», «Едіге» жырларын ел санасын улайтын зиянды мұралар деп тапқан қатал саясаттың қазымыр мінезінен туындастырылған, ұлы жырдың басына күн туғызған құйтырқы жиын болатын. СССР ғылым академиясының президиумының басшылығымен өткізілген оған сол кездегі өлшем бойынша өте көп, төрт жүзден астам ғылыми және көркем творчество өкілдері қатынастырылды. Негізгі баяндамалардың өзі төртеу болды. Оларды «Манас» эпосының қалыптасуының тарихи жағдайлары» деген тақырыпта профессор А.Ю. Якубовский; «Манас» эпосын зерттеудің корытындылары мен алдағы міндеттер» дейтін мәселе бойынша СССР Жазушылар одағының ұлт әдебиеттері бюросының төрағасы, профессор Л.И. Климович; «Манас» эпосының халықтық мәселесі» аталағын тақырыпта Өзбекстан ғылым академиясының корр. - мүшесі, ленинградтық профессор А.К. Боровков; «Манас» эпосының нұсқаларына шолу һәм пайымдау мен тұжырымдар» дейтін мәселе жазушы Жакишевтер жасайды. Бес күнге созылған атальыш жиынның үлкен тартыспен қызу өткендігі сондай, негізгі баяндамалардың сыртында жалпы қырғыз әдебиеті мен тарихын сол жылдары бірден-бір жетік біледі деп есептегетін М.И. Богданова, А.Д. Даuletкелдиев, А.А. Валитова, Б. Керімжанова, А. Тоқамбаев, Т. Сыдықбековтер қосымша баяндамалар жасап, атақты А. Бернштам, Б. Юнусалиев секілді ғалымдардың өзіне жарыс сөзге қатынасумен ғана шектелуге тұра келді. Ұлы Мұхаң да жарыс сөзге қатынасушы ретінде форумға атсалысады (Манас. Энциклопедия. 1-том. Бишкек: Мурас, 1995. 305-320 б.б.).

Форум кезінде кейірік оқымыстыларға екінші қайтара шығып сөйлеуге тұра келіп отырған. Баяндама жасаған азаматтар түгелдей дерлік корытынды сөз сұрап, өз адрестеріне айтылған сын ескертпелерге қарсы пікірлерін айтады. Бұл жиынды кіріспе сөзбен ашқан сол кездегі СССР ғылым академиясының қырғыз филиалы президиумының төрағасының орынбасары А. Алтымышбаевтың өзі әпостың тағдыры үшін атальыш конференцияда М. Әуезовтен соң сөз алған К. Укаев, С. Ильясов, И. Сармановалардан кейін қайырыла сөйлеп, әпостың тағдыры үшін елеулі-елеулі пайымдаулар

жасайды. Өйткені, сол күндерде сонау Ш.Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, В.Р. Розен, В.В. Бартольд, П.М. Мелиоранский, С.М. Абрамзон, В.М. Жирмунский, Т. Зарифов, М.Е. Массон, Л. Пеньковский, И.А. Батманов секілді Манас пен оның ұрпақтары Семетей, Сейтектерге байланысты ұлылық-кішілі қатынасы барлардың баршасы түгелдей сөз болады. Жырлаушылар мен жазып алушылар да басты назарда ұсталады. Бұл тұрғыда тек Сағымбай Оразбақтың атына ғана емес, Манас пен оның ұрпақтарының ерлігін жырлаушы өзге де жомоқшылардың атына аз сын айтылмайды. Бас баяндамашы А.И.Климович Сағымбай нұсқасын ұлтшылдық, панисламистік, пантүркистік, діншілдік бағытта жырланған; Өйткені, ол шығу тегі жағынан құдікті Оразбақтың перзенті, ал Оразбақ Орман ханның сырнайшысы еді; сондай-ақ, оның 1922 жылы «Манасты» хатқа түсіруіне буржуазияшыл ұлтшыл Ишеналы Арабаев себепкөр болған, сондықтан да шығарма реакцияшыл дегенді ерекше қадап айтады. Ж. Самаганов атты сыншы конференцияга баяндама жасағандарды сынай келіп, көптеген азаматтар айтып отырған «Манастын» құрама нұсқасының вариантын, яки таңдаулы жиынтық нұсқасын жасау тіpten де мүмкін емес деп, бұл мәселеге үзілді-кесілді қарсы шығады. Конференцияға қатынасып отырған Қырғызстан Коммунистік партиясының бірінші хатшысы И. Раззаковтың: «Сіздің пікіріңіз қандай, «Манас» эпосының идеялық негізі неде?»-деген сұрауына, ол: «Жылдан даярланған негізгі баяндамашылар мен қосымша баяндамашылар бұл мәселеге жауап берे алған жоқ, оған мен қайтып жауап бермек едім», -деп ашулы үн қатады. Қысқасы 689 беттік конференция материалында өз басын корғап, үрейленушілер сөзі, сондай-ақ, қалай болғанда да қырғыз халқының елдік мұрасын панисламистік, пантүркистік, діншіл, ұлтшыл, буржуазияшыл рухтағы еңбек деп тануға тырысушилар лебізі, сонымен қатар мүмкіндігінше амалын тауып, шығармадан айырылып қалмаудың жағдайын ойластырган мұраға, ұлтқа жанашыр жандардың көзқарастар пайымы да баршылық.

Ал, М. Әуезов жарыс сөзге осындағы қызу тартыс үстінде, жоғарыда айтылған Ж. Самаганов, т.т. көртартпа пікірлерінен кейін шыққан еді. Ол өз сөзін қырғыз халқының Ұлы Октябрьден басталатын, Ленин партиясының белгілеген бағыт-бағдарымен қарышты өмір сүріп жатқан социалистік қырғыз ұлтының «Манасына» тек Қырғызстандағы ғана емес, Москва тарапынан, ондағы СССР Ғылым академиясы мен СССР жазушылары басшылығы жағынан қоңыл болінуі, бұл – «Манастың» біздің халықтарымыздың фольклоры мен эпостық мұрасы санатындағы қатардағы көп шығарманың бірі еместігінен туындаиды деп бастай келіп, өзінің негізгі айтпақ пікірін төмендеңідей үш бағытта өрбітеді. – Біріншіден, дейді, – ол: советтік қырғыз халқына «Манас» эпосы керек пе, әлде керек емес пе? Екіншіден, бұл жырдың құрама нұсқасын жасау мүмкін бе? Үшіншіден, егер мүмкін болса, қалай оны жүзеге асыруға болады, – дейді де, атақты жырды өзінің қай уақыттан бастап танысып, зерттей бастағанын, бұл тараптағы бірінші зерттеу енбегін қашан аяқтағанын, оны кейін қалайша толықтырып, жаңғыртқанын, сол кездердегі фольклорға деген көзқарастың қандай болғандығын, тек ол көзқарастан Демьян Бедныйдың «Батырлар» туындысы сахнаға қойылғаннан соң ғана «Правда» газеті батырлық жырларға, советтік фольклористикага дұрыс бағдар бергенін, ал «Советтік қырғыз халқына «Манас» эпосы керек пе» – деген басты мәселеге негізгі баяндамалар мен қосымша баяндамалардан біз жауап алдық па? – дей отырып, автор өзінің орысша сөйлеген сөзін де ойын төмендеңіше жалғастырады: «Надо признаться, что этого ответа мы имеем и не имеем. Имеем ясные ответы по дискуссии на страницах печати и по докладу тов. Джакишева... А вот по докладу А.К. Боровкова имеем колеблющийся ответ. Ясно для каждого, что 99 процентов его доклада было построено на отрицании эпоса... И получилось так, что докладчик исследует не эпос, а все, что напечатано на «Манас»... Надо объяснять научно правильно, памятую о том, что мы сопоставляем не памятники письменной литературы, а варианты устно-поэтической продукции...» (Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-том. Алматы: Жазушы, 1985. 150-156 б.б.). Бұдан біз, ұлы Мұхаңың өзіне ширек ғасыр бойы етене таныс, туысқан қырғыз халқының ең басты байлығына ғалым, азамат ретінде қалай қарау керектігіне принципті түрде нақтылы жауап бергенін көреміз. Ал, өзі екінші-үшінші мәселе етіп көтеріп отырған ата жырдың құранды нұсқасын (мұндай құранды нұсқаны жасау тәжірибесі өмірде бар болатын. Оны конференцияда қосымша баяндама жасаған, «Манастың» осындағы нұсқасын жасауды бірден-бір қолдаушы М.Богданова академик И.А. Орбелини басшылығымен 70 нұсқадан жинақталып жүзеге асқан армяндардың «Сасундық Давид» эпосын тілге тиек еткен-ді. – Ж.Т.) жасау туралы жайға келгенде ол, бұған кезінде В.В. Радловтың үш манасшының орындауынан алып жасалған үлгісін «В.В. Радлов бұған бірінші болып жауап беріп кеткен» – деп алға тартады. Негізінде, дейді, автор, – әртүрлі жомоқшының айтуындағы осы нұсқалар бір-біріне өте-мөте жақын, өйткені, солардың қай-қайсысы да халық түсінігіне лайықты рухта жырланған. Сондықтан мұндай қадамға барап кезде Карадаевтың, немесе Шапақовтың нұсқасы дегенге алдын-ала айырықша мән берудің қажеті жоқ, ал, редакциялық топқа А. Токамбаев, К.

Маликов, Т. Сыдықбеков секілді «Манасты» жетік білетін ақын, жазушылар кіруі керек,-деп барып ойын түйіндейді. Мұхаңның ұлы эпосқа қатынасты ең басты пікірінің бірі – шығарманың қай заманда, қандай оқиғалармен байланысты өмірге келгендігі екені белгілі. Кеменгер ол ойын өзінің Орхон-Енисей ескерткіштері жайлары мен В.В. Бартольтің қыргыздар мен қара қытайлар, ұйғырлар туралы қазірге дейін құндылығын жоғалтпаған зерттеулеріне сүйене отырып, бұл ең берісі 840-847 жылғы оқиғалармен байланысты межеленуге тиіс деп пайымдаған болатын. Кейін атақты тарихшы А. Бернштам Шығыс Монғолиядағы Суджи мекенінен табылған тас жазудагы Яглакар есімді азамат өзін қыргыз ұлымен дейді, бұл, Манас болуға тиісті, ал, руна жазуының беретін дерегіндегі бұл жай 847 жылға сәйкес келеді, сондықтан «Манас» эпосының 1100 жылдығын 1947 жылы атап өту керек деген пікірін де кезінде Мұхаң қатты қолдаған. Тек 1947 жылы өткелі тұрған бұл мерекенін руна жазуларының аса ұлken маманы С.Е. Маловтың Суджи тасына байланысты мәселеге араласуы нәтижесінде кейінге қалдырылғаны сол кездегілерге тегіс белгілі. Демек, Мұхаң қалай болғанда да, Манас дастанының негізі тым ertede деп таныған. Галым ол ойын «Манас» эпосының халықтығы сын істігіне ілініп, туынды халқымен бірге қала ма, әлде сол кездегі саяси ахуалдың ауанына қарай өмір сүруін тоқтата ма деп, таразы басы теңселіп тұрған кездің өзінде де, негізгі басты назарда шығарманың ел мұддесін жыр еткен басты мұрат-мұддесін қорғай отырып та, жеріне жеткізе айтуды естен шығармаған. Және ол осы пікірін басты баяндамашы профессор Л.И.Клиновичтің баба жырдың тұп төркіні Орхон жазбаларымен байланысты дейтін байламынан қайтып қалған тайғақтықтығын сынай отырып төмендегіше береді:

Касаясь эпохи возникновения «Манас», я напомню Л.И.Клиновичу о том, что мысль о поисках древней основы «Манаса» в IX веке принадлежит не тем анатолийским туркам, о которых большинство из нас слышит здесь впервые, а принадлежит тому самому Фалеву, на которого часто ссылались и вы сами и который считал необходимым изучать «Манас», порой сопоставляя его с орхонскими надписями. А идея отнесения эпохи «Манаса» к периоду джуңгарско-калмыцких войн XV-XVIII веков, как на этом настаиваете вы теперь, принадлежит не вам, а В.М.Жирмунскому, которого вы последовательно отрицали до сих пор... Между тем я считаю крайне необходимым вспомнить Орхонские надписи, особенно большую надпись в честь Куль-Тегина и памятник в честь Тонью-Кука. Напомню товарищам следующие места из этих надписей: «Перейдя через Кегменскую (чернь), мы ходили воиново вплоть до страны (киргизов)... Когда Куль-Тегину было двадцать шесть лет, мы предприняли поход на киргизов... с их каганом мы сразились в черни Сунга... Киргизского кагана мы убили и племенной союз его взяли».

...Разве эти самые наивернейшие свидетельства древних агрессивных войн не только со стороны китайцев, позднее калмыков и джуңгар, а со стороны ближайших соседей из тюркского племени, тюркского каганата, не могли давать повод эпическим сказаниям киргизов в те же времена?.. Далее, киргизы терпели гнет со стороны уйгур, киргизы покорены сыном Чингиса Джучи... Вот какие положения необходимо учитывать при определении эпохи возникновения эпоса. И в этом смысле прав Л.И.Клинович, утверждающий в своем докладе, что эпос имеет и отражения древнейших эпох. Но во имя признания эти истины нужно быть последовательным в своих суждениях и не осуждать уж столь сурово всех тех, кто осмеливается говорить о древности происхождения «Манаса» (Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-том. Алматы: Жазушы, 1985, 160-162 б.б.).

Мұхаң сынды кеменгердің сарқылмай, сабырмен сейлесе де бәрін де жеріне жеткізе шегелеп айтылған бұл сөздеріне сол кездегілер күә болған. Ізгі ниеттегілердің қай-қайсы да асқан ықыласпен риза болған. Бүгінгілер де солай. Ұлы ойшылдың осыншалық қекірек-кеудесінің биік, асқақ рухты болғандығын мақтандышпен еске алады. Енді қалай? Өмір бойы адамгершілік, ар-ұждандылықты қолынан түсірмей ту етіп көтеріп өткен жанның, қабағымен қаймықтырып, табанымен жаншуға әрқашан дайын ұлық саясаттың, сол саясатты негізінен бір ғана ұлық ұлттың мұддесіне бейімдеп қызмет еттіруге мұдделі болған жәреуке қауымының қол астында жүріп, өз ұлтты секілді шеттетуден кенде қалмай, үнемі тиісті үлесінен сырт қалып, көз тұртқіні көп көріп жүрген қыргыз бауырлардың негізгі ұлттық байлығына шабуыл ұйымдастырылғанда тәуекел етіп, осыншалық азаматтық батыл қадамдарға баруында қанша ма тағылым алар жайлар бар? Бұл қеудесіндегі намыс оты сөнбеген, адалдықты, кіслілікті жанымен ұтатын әркімге де құбыланама боларлық асқақ қасиет! Ал, асқақтықты қөрмейтін, қөрседе астамшылық жасап, аңғармаған болатын қөркеуделер көбейген жерде құллі дүниенің қастерлі қазынасы құлдікке көмілмек... Қысқасы, Манас дастанына байланысты Мұхаң тағылымы келешекпен күнше құлімдеп жүздесетін тек Әуезов кеменгердің ғана емес, «мен ұлы Мұхаңның ұлтынамын» деп қеудесін еңсөлі ұстар есті жандардың жүзінің жарқын болуына да қызмет етеді. Мәселенің мәнділігі де осында...

К.К. Мәдібаева
(филология гылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

АЛМА ҚЫРАУБАЙҚЫЗЫ – ҚАЗҰУ ТҮЛЕГІ

Тағдыр қазақтың маңдайына біткен іргелі оқу орнында оқып, сол университетке қызметке қалу бақытын бұйырған Алма Мұтәліпқызы қысқа ғұмырында дабырлатып, дауылдатпай-ақ талай қайырлы шаруа тындырып кеткен ұлттымыздың аяулы қызы еді.

Еңбекімен елінің есінде қалған, тұмсынан тәрбиеші, тәлімгер ғалымның «Жаным садаға» (1995) атты жинағында замананың өзекжарды жайларымен ұштасқан ұстаз жанының тынымсыз күйі бар.

Қазақ әдебиетінің тарихында кенже игеріліп келе жатқан Ежелгі дәуір әдебиетіне қатысты тұғырнамалық зерттеулері ғылыми айналымға қайырлы олжа болып қосылған көрнекті ғалымның ұстаздық ғұмырбаяны да рухани кеңістігіміздің уық тіреген ұстындарының бірі болатын.

30 жылға жуық жоғары мектепте дәріс оқыған Алма Қыраубаева «Жаным садағада» қазіргі қазақ қоғамының аса өзекжарды құбылыстары туралы ой қозғаган.

«Жаным садаға» ел өмірінің жана бір тарихи кезеңге ойысқан тұсында жазылған. Жаңа бағыт тұзу мәнінде, ендігі уақыттың ұстанымдары қандай болмак, нендей күйлерге көніл бөлу, білім беру, тәрбие бағытындағы ұстаз ойлары өзектілігімен, жүрекжарды шыншылдығымен мәнді.

Алма Мұтәліпқызы осы жинақта айналып соғып отырып Мағжан Жұмабаевтың «Педагогикасын» аудызға жиі алады. Іздегенін тауып, үндестігін ұғынып қанаттанады.

Ұстаздың студентті сағынатыны да рас, өз баласынан кем көрмей аландастыны да рас. Осы еңбекте Алма Мұтәліпқызы өз дәуірінің рухани ең бір көкейтесті жайларын қозгайды. Өмірдегі әр сәттің тағылым, тәлімін сырғып ашады. Жаны ашып отырып жақсылыққа қарай жетектеу дағдысы бөлек ұстаз еді ол.

Ұстаз жасөрім шәкіртті өмірге баулу, білімге тарту сынды асқан ауыр міндеттің жауапкершілігін құрғақ ақыл, жалпы сөзбен емес, жан толқытқан өмір ақықаттарын араластырып отырып сөйлейді. Еңбек жантану ілімінің тұғырнамалық ұстанымдарын ұтымды, онтайлы тәсілдермен қызғылықты баяндаған.

«Жаным садағада» Алма Қыраубаева жеке бас тәжірибе, өзіндік сезім-аңсарлар сынды құбылыстарды өз дәуірінің қоғамдық-әлеуметтік арқауы, ұлттың бітім бүтіндігін сақтау бағытындағы өзекжарды күйлермен астастыра отырып, жантанудың жалпыадамзаттық негіздерімен сабактастықта зерделейді.

Алма Мұтәліпқызының қатарынан озық туған қалпы күнделікті өмір ағысында көзге ұрып тұратын.

Алып-ұшпа мінезі жоқ, не бір күйіп бара жатқан құбылыста саябыр тауып, сабырмен тоқтап отыратындығын көретінбіз. Көп білетін, көп оқытын. Қалыпты қарадүрсіндіктен гөрі жарқ етіп ашылар жаңаға құштар, әрі сол жаңаны жасаудың басы-қасында жүргуге ынтық, мұндайда шаршау дегенді білген кісі емес.

Еліміз бір қоғамдық құрылымнан келесі өмір ағысына ойысып жатқан өліара тұста кім-кімге де оңай тиген жоқ. Сондайда жеке бас өміріндегі сәтсіздіктерде де толас тауып, тосылып қалмай, тығырықтан шығар жол тапқан сергек, ширақ қалпымен көрінді. Өзі бала күннен аңсаған болашақтың мектебін ашты. Сол Жандосов ауылында ашылған жас буынның құтханасына Алматыдан ағылып жүргт барып көретін еді.

Алма Мұтәліпқызы ашқан гуманитарлық өнер лицейі өмірдің ізгілікке шомылған, жаңаға бастаған шағын моделін сомдаған болатын.

Өзара сыйластыққа құрылған, білім бәсекесін қамшылаған, арғы дәстүр, ата салтты ұлықтаудың әлемдік озық мұрраттармен ұштасқан үздік үлгілерін қалыптастыруши тұлға тәрбиесіне тереңнен толғап кірісіп кеткен еді. Мектеп ұжымы мүшелерінің сүйіншілеп келетін қуаныштары, ортақ, көнілді кірбен басқан сәттерде де ешкім жалғыз емес. Шілдехана, бесік той, қыз ұзату сынды адам баласының ғұмыры сүру ғүрпінің шуақты мазмұны дарыған жылдарда жан серпіліп, дүние құлпышып жүре беретін. Шамалған ауылында окушылар мен ұстаздар қойған ән-думанды көргенмін. Аса бір әсерімен есімнен еш кеткен емес.

Алма Қыраубаеваның әрбір жанының бойына бұққан өнерін түлету, кім-кімге де жан демеуін қосу, қателіктен қателікке ұрынып тұралап қалғандарды кіслілікке қарай қайта жетелеу, қанатын қомдап ұшуға ыңғайланған жас қыранды бабымен биік қымырларды алуға бағыттау, ұлттық негізден

дарыған кісілік қасиеттерді жаңғыртып, жаңаға ұластырып отыруды іс жүзінде қолға алуға құштарландырған ұстаздың ұстанымы қанағат шуағына шомылған қайырлы құндер болатын ол. үақыт сол жылдары келешектің бағытын қамдайтын тарихи сәт тұғанын сұнғыла зердемен түйсінген Алма Мұтәліпқызының ұстаздық өнегесін ұрпағына жаятын жаңа жобалардың жасалуын күтеді.

Талай құндер кона жатып жүріп, мектептің жұмыс бағытын барлағанбыз, қуанғанбыз, қаржы тапшы, жүдеулеу шақ еді. Қайран ғажап бастама қолдау таппады. Алма Мұтәліпқызы осы іске қыруар уақытын бөлді. Денсаулығын берді...

«Жақсының аты өлмейді, Ғалымның хаты өлмейді» дейді гой.

65 жасқа келер еді, осы қоқтем, аман жүргенде. Кезекті бір сабакта студенттерге өз ортасында Алма апай атанған жақсы ұстаз болғанын, оның «Жаным садаға» атты еңбегі бар екендігін сөз арасында айттып қалдым. Сонда 2-курстың бір студент қызы менің «Жаным садағаны» ғана атағанымды қоңылтақсығандай: «Ол кісінің басқа да еңбектері көп», – деп қалды. Мен қуандым. Қазірде ойлап отырсам, Сыр бойы өркениетінің мығым дәстүрінде қалыптасып, өскен Алма Қыраубаеваның ежелгі әдебиеттің іргелі бағыттарын зерттеуі аса орынды болған.

Алма Мұтәліпқызының өзі өмірден озғалы ұстаз рухын сәт сайын еске алып, құран бағыштап, атын аялап ас беріп, еңбегін жарыққа шығарып жүрген адап шәкірттері бар. Қалдығул, Айсулу, Нұрсұлу, Самал... Бірімен бірі жарыса қызмет қылып жүргендеріне қуеміз. Бұған да қуанамыз, марқаямыз.

Алма апайдың атын шығарып, отын өшірмей отырған «әй!» деп жекіп көрмеген, бауыр еті – балаларын көріп шүкір десеміз.

«Жаным садағада» осы бір ішкі сезімін сыртқа жая бермейтін қарапайым қазақ әйелінің ұлтжанды болмысы, жалпыадамзаттық өредегі әдебі, аналық жүрегі, жақсыға құштар, ізгілікпен құндарланған жан әлемі қалды.

Кейде балаша шаттанып құпия шашады, кейде данаша толғап ұрпағының қамын қаузайды, бірде үлкен жұрттың келіні ұстанар кішілікпен көрінеді, енді бірде кісілік ұстанымдарымен өзіне тарта түседі...

Осы еңбекте өз уақытының тіршілік ұстанымдарын барлай қарап, болашақ бағыттарын бағдарлауга ерінбей, жалықпай ой бөлген, ұтымды ұсыныстарын ортага салған қайраткерлік болмыс та бой қөтерген. Құнделікті өмір ағысында сүрініп, қабынып жүріп, әр нәрсенің басын шалып, абырай-атақтан дәмелене қалатын қалпымыз да болмай қалмайтын қайсы-біреулеріміздің өні түгіл түсіне кірмейтін ауқымды, құрделі жайларды Алма Мұтәліпқызы тұрмыс тауқыметімен арпалысып жүріп-ақ құн тәртібіне қойып, қозғап, жанкешті қайраткерлікпен шаруа тындыруға уақыт тапқанына құрметпен қарай отырып, мұның өзі жаратылыстан дарыған ерекшелік, кісілік қажет екендігін мойындаймыз.

«Жаным садағада» балаға білім үйретудің килес тәсілдері, ізгілікке баулудың жалпыадамзаттық бағыттары мейлінше жанды, ой қозғап, әсер құйып отырып баяндалған.

«Жаным садаға» – білікті маман, белгілі ғалым Алма Қыраубаеваның жан қуйін жылдар бойы шаттандырған ұстаздық ғұмырының Ақку әні. Жан тербegen мың-сан қүді шебер тілмен төккен ұстаздық дастан.

Тіл дегендей, Алма Қыраубаеваның осы еңбегінен осы уақытқа шейінгі оқыған дүниелерімнің ешқайсысынан кездестірмеген тың әрі жатық атауларды, сөз оралымдарын жи кездестіріп отырдым. Басқа тілде жазылған шығарма аталымдарын да мейлінше икемді, дөп келтіріп аударатының көріп, бұл адамның не нәрсені де шала-пұла істемейтін өзім байқаған қасиетінің қай істе де қалпынша бой көрсететінін анғардым. *Нашақор* демейді – *кайіппі* дейді. «Құты білікті» «Құтаю білігі» деп алған.

Алма Мұтәліпқызы жас адамға үйрету мен өмірге баулудың қыын да қызықты, қайырлы ісінде қашан да сергек, сезімтал күде болды. Баланың көзіндегі жарқ еткен нұр, бойжеткен бойындағы кенет пайда бола қалған қалыптас тыс құбылыс, жасқаншақтық па, астамдық па, отбасы тәрбиесі көзге ұрып тұрған сипаттар ма – бәрі де ұстаз назарынан қағыс қалмас еді.

Кез келген асығыс шешімнің келешек тағдырға түсірер көлеңкесінен де шырылдан сақтандыратын ұстаз жаны.

«Таланттар» атты қысқа эссе былай басталыпты:

«Алдымда томпиып-томпиып отырған мынау 25 баланың әрқайсысының бойында бүккән таланттар жатуы сөзсіз. Суыртпактап тарта бастасаң, кигаштай туған жаңа айды көргендей ұлы қуанышқа батасың».

Әр шәкіртін өз баласындағы аялаган ұстаз үшін талантсыз шәкірт жоқ. Ұстаз кең, кешірімді болуы керек деген ой – Алма Мұтәліпқызының «Жаным садағада» мақсатты түрде мән беріп қозғаған өмірлік ұстанымы.

«Зорлықшыл мен көнбістің типін мұғалімдер ұжымында әркім-ақ байқайтын болар. Бірақ зорлықшылмен күресу оңай еместігі тағы аян. Зорлықшыл айналасында көнбістер болмаса, өмір сүре алмайды. Зор зорлығын өзі сияқты мұғалімдерге де, оқушыларға да жасайды. Оны мектепте «қатал мұғалім» деп атайды.

Алма Қыраубаеваның «Жаным садаға» еңбегінде белгілібір кезеңдегі қазақ қоғамының рухани-әлеуметтік болмысындағы аса өзекті мәселелер кисыны келген тұста, әнгіме орайына қарай «Қаны қарайған адамдар», «Қажыған студент қайдан шықты», «Мұғалімнің үш қасиеті», «Зорлық пен қорлық», «Махабbat және мінез», «Босағаны күйінішпен аттама», «Қызы қадірі нeden?», «Саясат және сабак», «Ел тізгінің кім ұстар?» «Рухани жүдеу мен түлеу», «Халықтық тәрбие» т.б. жүрекжарды толғамдарда нысанана алынып отырған.

Алма Қыраубаева Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» окулығы туралы алғашқы пікір айтқан, тауып айтқан маман еді деуге болады.

«Қазіргі «Монтессори педагогикасы» деп жүрген тәрбиенің негізін қазақ топырағында алғаш ойластырған адам Мағжан болар».

«Реті келгенде айта кету керек, болашақ мұғалімдерді қазақ баласының жан дүниесі мүлде ескерілмеген орысша оқулықтардың аудармасымен оқытқанша, Мағжан «Педагогикасындағы» ойлармен пәрмендіретін кез келді. Мағжан педагогикасы – аса сезімтал, саясаттан тыс, бала жүрегін жараламайтын, адамгершілікті педагогика». Тамыршыдай тап басып, өзі өмір сүріп отырған қоғамының білім беру жүйесі, рухани болмысы тұрғысында мейлінше білікті маман есебіндегі ойбайламдарын әр сәтін жадында тірілтіп отырған ұстаздық ғұмыр тәжірибесімен ұштастыра жүйелеген бұл еңбектің аясында аса маңызды педагогикалық пайымдар негізделген.

Алма Мұтәліпқызы әлемдік озық үрдістерді назарда ұстап сөйлеуінде осы бір ғұмырлық шаруасына қаншалықты құштарлықпен, шаршамай, талмай қайырылып соғып отырған сипатымен ашыла түседі.

«Бұқіл дүние мойындаған Штейнер, Монтессори гуманизмі біз үшін жасырын болып келді. Ресей Наркомпросы 20-жылы Италияның гуманист-педагогы Мария Монтессоридің әдісі «пролетарлық күресті дәріптемейтіндіктен» жауып тастаған. Біздің замандастар Штейнер (Авльдорф) мектебінің тәжірибесін де макұрым қалды. Адамның рухани құштерін оятуға, жан дүниесін ұлагаттауға бағытталған бұл мектептер бүгінде әлемнің әр бүршында жұмыс істеп жатыр (500-ге тарта).

Штейнер педагогикасы антропософияға (адами даналық), яғни адамшылыққа құрылады. Баланың жан-жүйесін жүлқыламайды, сағын сындырмайды. Тіпті балаға баға қойылмайды».

Алма Мұтәліпқызы өзі күн тәртібіне қойған сол кезеңдегі білім беру жүйесіндегі кордаланып қалған мәселелерді шешу жолында гуманитарлық-өнер мектеп-лицейін ашты. Көксеген көп арманың талай бағытын жолға қоюға кәсіби біліктілігі де, рухани әлуесті де жеткен болатын...

P.S.

Алма апай күн сайын құлімсірей кіретін дәрісханалар сол орнында. Дегенмен де, өмір ағысы қай құбылысқа да акырын-акырын өз өзгерісін енгізіп жатыр. №314 дәрісхана қазір академик Зейнолла Қабдолов атында. №318 дәрісханага өткен қыс академик Рымғали Нұргалидың аты берілді.

Факультеттіміздің атавы да өзгерген. Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті болып ауысты. Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасында Алма апайдың қөзін қөрген, талай жылдар дәмдес-тұздас болған бір үйдің жандарындаң қимас ағайлары мен қатарластары, шәкірт бауыр-сінлілері енбек етуде.

Алма апайдың 65 жылдық мерейтойы да тақап қалды. Ол кісі өмірден өткеннен бері рухани шәкірттері хабарласып, жинақ әзірлеп жатқандарын айттып еді.

Алма апай туралы ұдайы ойлап жүремін. Ел таныған ұстаздық болмысы, ғылымдағы орны, қаламгерлік қарымы туралы, ол адамның қазақ руханиятындағы, ұлттық білім жүйесіндегі, қазақ әйелінің жан-жаратылысының барша ерекшелігі тұнған адамдық қалпын мейлінше шынайы, уақыт биігінен бағалай отырып жазуым керек еді деймін. Тосыла беремін. Алма апайдың уақыты, жеке тағдыр кеңістігіндегі қылыштарлықтар шарпысуындағы кісілік қалпының құпиялары туралы ойланам, толғанам. Қекейде тұнған сауалдарымды енді оның өзінен сұрап, біле алмаймын. Жан құбылыс, рухы қалған еңбектерін асықпай бір актарып зерделеуім Шәкірім айтқан зымыранның оғындан зулаган уақыт екпінінде ентіге басып, маңызды ештеңе бітірмей жүріп жатқандай жай бар.

Осы бір шағын мақала келешек кеңінен қозғап жазуға тиісті ойларымның сұлбасы іспетті.

Айтайын дегенім: Алма апай сиріна үңілген уақыт та кешегіге айналып барады. Өзгеріп, түлеп жатқан, дүбіле көшіп жатқан заман.

Өзгермеген күбылыс – Алма апай аялап өткен жас үрпактың жан жүйесі. Сол баяғыдай мөп-мөлдір. Жазылмаған парақтай аппақ.

Қазіргі студент те Алма апайдың алдын көрген шәкірттердей шығарма жазады. Махаббат туралы пікір таластырады. Шолпанның күнәсі неде? деп мәселе қояды. Қазақы жаны да сақталған. Сұлу, ойлы жас!

Аллаға шүкір дейміз.

A.B. Темирболат

(доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой истории казахской литературы и теории, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби)

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАФЕДРЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ТЕОРИИ

Кафедра истории казахской литературы и теории имеет широкие научные связи. Ежегодно преподаватели, докторанты и магистранты проходят стажировку в ведущих зарубежных университетах, научно-исследовательских институтах и центрах, принимают участие в международных научных конференциях и в работе различных научных сообществ, редколлегий межвузовских сборников. Профессора кафедры и выступают рецензентами и соруководителями докторских диссертаций, защищаемых в странах ближнего и дальнего зарубежья. На сегодняшний момент кафедра истории казахской литературы и теории поддерживает связи:

в ближнем зарубежье: с Санкт-Петербургским государственным университетом, Московским государственным университетом имени М.В. Ломоносова, Институтом русской литературы РАН, Тюменским государственным университетом, Институтом филологии СО РАН, с Самаркандским государственным институтом иностранных языков, Институтом языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР, Самарским филиалом МГПУ, Пятигорским государственным лингвистическим университетом, Центром сравнительного литературоведения Северо-Кавказского НИИ, Институтом литературы имени Т. Шевченко;

в дальнем зарубежье: с Центром Славистики имени Чеслава Милоша (Литва), Университетом Витаутаса Великого (Литва), Гранадским университетом (Испания), Гамбургским университетом (Германия), Варшавским университетом (Польша), Познанским университетом имени Адама Мицкевича (Польша), Висконсинским университетом (Польша), Стамбульским университетом (Турция), Ардаханским университетом (Турция), Эгейским университетом (Турция), Вильнюсским университетом (Литва), Донгукским университетом (Южная Корея).

В целях развития и укрепления международного сотрудничества, повышения академической мобильности, обмена опытом, разработки совместных научных проектов кафедра регулярно приглашает известных зарубежных ученых из ведущих мировых университетов и научно-исследовательских институтов. Так, в ноябре-декабре 2011 года студентами, магистрантами и докторантами кафедры были прослушаны лекции

директора Института языка и литературы и имени Ч. Айтматова НАН КР, лауреата Государственной премии, доктора филологических наук, профессора, академика **Акматалиева А.А.**;

доктора филологических наук, профессора Санкт-Петербургского государственного университета, ведущего научного сотрудника Института русской литературы РАН, члена Международного общества Ф.М. Достоевского **Кибальника С.А.**;

доктора филологических наук, заведующего кафедрой СМИ Самарского филиала МГПУ **Растяглева А.В.**

Весной 2012 года в рамках международного сотрудничества кафедры состоялся визит доктора филологических наук, профессора Санкт-Петербургского государственного университета, ведущего научного сотрудника Института русской литературы РАН **Кибальника С.А.** Им был прочитан курс «Поэтика интертекстуальности», отражающий одно из приоритетных направлений современной науки о литературе.

В рамках своего визита профессор Кибальник С.А. принял активное участие в праздновании Наурыза в общежитии № 17. Большое внимание он уделял воспитательной и научной работе студентов, магистрантов. Профессором Кибальником С.А. был поставлен спектакль по мотивам поэмы А.С. Пушкина «Анджело», премьера которого состоялась на малой сцене Дворца студентов имени У.А. Жолдасбекова.

Профессор Кибальник С.А. принимает активное участие в работе редколлегии «Вестника КазНУ имени Аль-Фараби. Серия филологическая», межвузовского научного сборника «Актуальные проблемы современной гуманитарной науки». По его инициативе сотрудниками факультета филологии, литературоведения и мировых языков был собран материал, посвященный Казахскому национальному университету Аль-Фараби для издания сборника в г. Санкт-Петербурге.

Профессор Кибальник С.А. осуществляет руководство научными работами студентов, магистрантов, помогая им в подготовке научных статей для публикации в зарубежных журналах, докладов на Международный форум студентов в г. Москва.

По инициативе профессора Кибальника С.А. в г. Санкт-Петербург был организован научный семинар, посвященный тенденциям развития современной литературы, в котором приняли участие 3 преподавателя кафедры. В рамках визита была достигнута договоренность о дальнейшем сотрудничестве КазНУ имени Аль-Фараби и ИРЛИ РАН, состоялась встреча с ведущими учеными и сотрудниками Славянской библиотеки Хельсинкского университета.

Магистранты и докторанты кафедры ежегодно проходят научную стажировку в зарубежных университетах, согласно тематике их научных исследований и специализации. В июле 2011 года магистранты кафедры, обучающиеся по специальностям «6М021400 – Литературоведение», «6М020500 – Филология: Казахская литература» прошли стажировку в Донгукском университете (г. Сеул, Южная Корея). В феврале 2012 года магистрант кафедры Султан Е. посетил Колумбийский университет (США), в сентябре 2012 года – феврале 2013 года он был направлен на обучение в Университет Кадиса (Испания). Докторант PhD Оспанова А. в 2011 и в 2012 годах прошла научную стажировку в Эгейском университете (Турция). Ею был прослушан курс лекций по тюркской литературе. В феврале 2013 года докторант PhD Садыков Н. был направлен для прохождения научной стажировки в Университет Гумбольдта (Германия).

С сентября 2011 года кафедра активно сотрудничает с доктором филологических наук, профессором Гранадского университета **Рафаэлем Гусманом Тирадо**. В июне 2012 года по предложению кафедры истории казахской литературы и теории профессором Р. Гусманом был организован летний курс «Евразийская межкультурная коммуникация в условиях Болонского процесса» для магистрантов, докторантов и преподавателей факультета филологии, литературоведения и мировых языков. В рамках стажировки была предоставлена возможность работы в научной библиотеке. Профессор Р. Гусман организовал встречу с директорами и ведущими учеными учебных и научных центров Гранадского университета. В настоящее время руководство кафедры истории казахской литературы и теории совместно с профессором Р. Гусманом разрабатывает программу летнего курса для магистрантов, докторантов и преподавателей факультета филологии, литературоведения и мировых языков, запланированную на июнь 2013 года.

Профессор Рафаэль Гусман Тирадо является членом редколлегии «Вестника КазНУ имени Аль-Фараби. Серия филологическая». 20 апреля 2013 года состоится его визит в Казахский национальный университет, во время которого им будут проведены консультации для магистрантов и докторантов кафедры по публикациям в журналах с импакт-фактором.

Кафедра поддерживает связи с такими известными зарубежными учеными-литературоведами, как И.В. Силантьев (Россия), А.И. Ковтун (Литва), Н.А. Голиков (Россия), А.М. Казиева (Россия), И. Жекявичене (Литва), В. Шмид (Германия), Рафис Абазов (США) и др.

С сентября 2011 года кафедра истории казахской литературы и теории совместно с Университетом Витаутаса Великого (Литва) и Тюменским государственным нефтегазовым университетом издает межвузовский междисциплинарный научный сборник «Актуальные проблемы современной гуманитарной науки». В нем рассматриваются наиболее актуальные проблемы современных общественно-гуманитарных наук – теоретические и методологические проблемы литературоведения, фольклористики, лингвистики, философии, политологии, педагогики, психологии, вопросы перевода. Большое внимание уделяется инновационным методам обучения. Значительное место отводится тенденциям развития гуманитарной мысли на рубеже XX-XXI веков. Раскрывается понятийный аппарат научных дисциплин. Авторами статей являются ведущие ученыe Казахстана, России, Литвы. На сегодняшний момент в свет вышли два номера сборника «Актуальные проблемы современной гуманитарной науки» (2011, 2012 гг.).

В целях обмена опытом, повышения квалификации преподаватели кафедры регулярно проходят стажировку в крупнейших зарубежных университетах и научно-исследовательских институтах: в Германии, Великобритании, Испании, Франции, Чехии, Нидерландах, Мальте, России, Финляндии.

Ведущие ученые кафедры входят в состав редколлегий научных изданий стран ближнего и дальнего зарубежья: «Милошевские чтения» (Литва), «Классическая филология» (Россия), «Ученые записки испанской русистики» и др.

Кафедра истории казахской литературы и теории активно расширяет свои международные связи. Ее цель интегрироваться в мировой научно-образовательный процесс. В перспективе сотрудниками кафедры планируется проведение совместных научных исследований с ведущими зарубежными университетами и научно-исследовательскими институтами.

H.K. Сарсекеева

(кандидат филологических наук, доцент,

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби)

ОБНОВЛЕНИЕ ПАРАДИГМЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РОМАНА КАЗАХСТАНА НА РУБЕЖЕ ХХ-ХХI СТОЛЕТИЙ

В современном мире, основными тенденциями развития которого являются процессы глобализации, национальные культуры испытывают все больший интерес к своим корням. Желание сохранить свои истоки, ценностно-смысловые ориентиры личности вместе с открытостью всему новому – одна из основных черт литературы Казахстана периода независимости. На рубеже ХХ-ХХI веков в литературе Казахстана наблюдается активное переосмысление прошлого: писатели пытаются предвидеть будущее в условиях мультикультурного мира, сохраняя при этом специфику и индивидуальность как исходную предпосылку в диалоге национальных культур. Как известно, на протяжении ХХ века факторы культурной интеграции нередко подменялись факторами идеологическими, направлявшими в сторону «единства» (единообразия). Напротив, в творчестве писателей республики на рубеже ХХ-ХХI столетий наблюдаются тенденции, характерные для разных, порой противоположных систем.

Выделяется своей динамикой эволюция системы жанров современной прозы Казахстана: устоявшийся на протяжении многих десятилетий жанр историко-революционного романа сменяется романом-эссе («интеллектуальным»), в котором преобладают ретроспективность, воспоминания, открытость авторской позиции, стремление к созданию документального «образа эпохи». Современные писатели Казахстана, как будет показано далее, предпринимают попытки философского осмысливания ушедшей эпохи в соответствии с судьбой отдельной личности, не вмешаясь порой в четко очерченные границы тенденций и литературных направлений. Специальным исследованием данных вопросов занимается коллектив преподавателей и сотрудников КазНУ имени Аль-Фараби под руководством заведующей кафедрой русской филологии, русской и мировой литературы, члена-корреспондента Национальной академии наук Республики Казахстан, доктора филологических наук, профессора Джолдасбековой Б.У. в рамках научного грантового проекта «Парадигма интеллектуально-инновационного потенциала личности в литературе Казахстана периода независимости».

Известный исследователь М.Эпштейн в своей работе «Знак пробела: О будущем гуманитарных наук» /1/ размышляет о смене научных и культурных парадигм в новом веке и тысячелетии, завершенности «постизмов», новизне мироощущения, которые по масштабу сопоставимы с рубежом XIX-XX в.в. Ученый, в частности, отмечает сходство новых культурных парадигм с авангардом ХХ века: «обращенность в будущее, экспериментальная установка, открытость новому, прогнозистика и футурология, жанр манифеста» /1, с. 163/.

На рубеже веков, тем более тысячелетий, для дальнейшего развития культуры всегда было актуальным и плодотворным взаимодействие сложившихся ранее традиций и новых историко-культурных парадигм, их соотнесенность и взаимодействие, неизбежно приводившее к диалогу. Как известно, диалогическое мироощущение в философско-эстетическом аспекте впервые было концептуально осмыслено и сформулировано в трудах М.М.Бахтина. Ученый утверждал, что жизнь, как и произведение, полифonica и диалогична по своей природе, особо отмечая, что определенная совокупность слов, идей и мыслей проводится по нескольким неслиянным голосам, «звучит в каждом по-иному». Автор, персонаж, человек, человечество, по Бахтину, мыслят диалогично, впуская в свое сознание точку зрения «другого»: «Мыслящее человеческое сознание и диалогическая сфера его бытия не поддаются художественному освоению с монологических позиций», - утверждал ученый /2, с. 465-468/.

Все «диалогизирует» со всем и все со всеми: страна со страной, эпоха с эпохой, человек с человеком, культура с культурой и т.д. Из этого естественно вытекал вывод ученого о том, что изучение многообразных художественных моделей и эстетических систем в литературе необходимо проводить в аспекте их «созвучий и пересечений».

Как известно, Казахстан с давних времен был включен в мировой культурный процесс, чему способствовало открытие Великого Шелкового пути и особое географическое положение нашей страны – на перекрестке Востока и Запада. Находясь в центре Евразии, казахская культура и литература объективно не могла не испытывать влияния различных культур: традиционно – русской, тюркской, китайской, а также европейской, американской и иных. Духовное родство культур, сложившееся здесь за многие века, отлично как от западноевропейской, так и от восточноазиатской культур.

Уже в средние века мощно развивались тюркская, казахская, античная, арабская и китайская литературы и культуры, привнося каждая свое, тем самым обогащая друг друга. Сам образ жизни древних кочевников и многообразие культур, существовавших на территории Казахстана, определили специфику казахской культуры, ее открытость новым веяниям и вселенскую отзывчивость. Отметим, что современное полизнническое казахстанское общество в условиях глобализации сохраняет традиционную культуру всех населяющих республику народов, способствуя тем самым гармонизации межэтнических отношений.

Современный литературный процесс в Казахстане неразрывно связан с глубоким осознанием концепции евразийства, в соответствии с которой неприемлемо разделение народов на «своих» и «чужих», а, напротив, на первый план выступает содружество различных культур и сформированных ими традиций. Не случайно объектом внимания в данной статье является взаимодействие устойчивых традиций и литературных новаций в крупных жанровых формах казахской интеллектуальной прозы периода независимости, не ставшее пока предметом специального углубленного изучения.

Данный период наиболее сложен в истории развития казахстанской культуры, связан с распадом советского государства и обретением Казахстаном суверенитета. Все более широкое распространение в литературе получают модернистские и постмодернистские тенденции изображения персонажей и действительности, связанная с этим амбивалентность образов и расширение сферы бессознательного, усиление драматизма и психологизма, отказ от «линейного» повествования, переосмысление прежних эстетических идеалов и ценностей, использование интертекстов и др.

«Новый» (интеллектуальный) казахстанский роман рубежа XX-XXI вв. и начала нового тысячелетия представлен именами Аслана Жаксылыкова (тетралогия «Сны окаянных»), Хасена Адибаева (роман-откровение «Созвездие близнецов»), Дюсенбека Накипова (роман «Круг пепла» и другие), Дидара Амантая («Цветы и книги» «Поэт и дьявол» и др.), Ильи Одегова (роман-песня «Звук, с которым встает солнце») и рядом других произведений. Что же объединяет произведения этих столь разных по опыту и принадлежности к поколению авторов? Отечественные исследователи и критики, относя их к постмодернистскому типу, отмечают усиление тенденции к построению произведения по принципу «ломаного сюжета», «безгеройность», сочетание мало связанных между собой сюжетных линий, усложнение представлений писателей о времени и пространстве и иные особенности /3, с. 129-136/.

Действительно, современные казахстанские прозаики пишут в гораздо более свободном стиле по сравнению с авторами 1970-1980-х годов, не боятся экспериментирования, свободной ассоциативности, использования различных типов письма и языков культуры. Особенно заметно нежелание указанных прозаиков выдвигать в качестве доминирующих тем социально-этическую проблематику, явившейся традиционной для казахских писателей предшествующих десятилетий (романы С.Муратбекова, А.Нурпеисова, А.Кекильбаева, Р.Сейсенбаева, Т.Асемкулова, С.Елубаева и других).

Как не утратить в бурно меняющихся условиях своей исторической памяти? – вот вопрос, на который каждый из этих авторов, признанных далеко за пределами своей страны, пытался дать свой ответ. Примечательно, что их поиск шел не в области экономики или быта, а в области этики. В силу сложившихся определенных исторических условий этика, *поведенческие* отношения у казахов, как и у кочевников вообще, составляли основу культуры. Именно поэтому этическому обоснованию поступков героев писатели 1970-1980-х г.г. уделяли особое внимание, «включая» порой степную этнокультурную традицию в качестве некоего регулятора поведения.

Своеобразие казахского романа, его историческое формирование изначально было связано и с фольклорной традицией, ведущую роль в которой играла поэзия. От эстетики фольклора, эстетики

коллективного творчества, казахская литература пришла к становлению и развитию индивидуального творчества, отмечал академик М.Каратаев /4, с. 31/. Самоидентификация казахской литературы, как известно, связана с именем Абая, первым в казахской литературе применившим метод критического реализма.

На первый план литературного процесса Абаем была выдвинута задача художественного осмысливания общегражданских, социально-нравственных проблем, так или иначе продолженная последующим опытом казахской литературы. Казахский роман на всех этапах его становления и развития не отвергал пафоса эпического мировосприятия, не избегая при этом фольклорных, мифологических, философско-исторических мотивов, присутствующих как своеобразный *код национальной самобытности* и самоидентификации.

Казахская проза периода независимости отличается тенденцией к синтезу различных методов и жанровых экспериментов, поисками оригинального стиля. Соответственно, стремление к разнообразию, сплетению разных методов, жанров и стилей порой в пределах одного произведения объективно ведет к качественным изменениям в соотношении категорий «автор-герой». Наиболее рельефно выражены изменения категорий «автор», «герой», «персонажи» в модернистской и постмодернистской литературе, в которой наблюдается «децентрирование» автора, его «размытость» в ирреальности текста и сюжетных ходов. Современные казахстанские авторы все более осознают «свою функциональность по отношению к тексту» /5, с. 541/.

Так, эта особенность семантики категории автора и авторского сознания ярко выражена в «романе-откровении» Х.Адибаева «Созвездия близнецов» /6/. Автор представлен здесь одновременно в нескольких ипостасях: рассказчик, лирический герой, скриптор (Р.Барт), повествователь, философ, собиратель истин и даже врач (как он сам себя именует). Читатель наблюдает не только перевоплощение автора в героев различных эпох и народов, но и свободное перемещение авторского сознания из эпохи Древнего Египта во времена Великой Французской революции. При этом обнаруживается сходство образов Марата и Робеспьера с образами бунтарей Древнего Египта, которых роднит «вечная мечта о Мессии – освободителе, справедливом правлении». Социализм и коммунизм, явленные в качестве следующего «крышка» истории, определяются как «две великие утопии». И спустя более 70 лет – новый переворот: «91-й год перевернул мир» /6, с. 24/.

Мир романа Х.Адибаева насквозь интертекстуален, в его повествовании можно обнаружить поэтические вставки из Абая и Рудаки, произведений устного народного творчества, повторяющиеся цитаты из других произведений, архаичную и современную лексику... Выбор подобной стратегии автором обусловлен его замыслом – подняться от конкретных ситуаций до высот глобальных общечеловеческих обобщений, проанализировать всеобщую историю цивилизаций, народов и дать определенный прогноз развития человечества.

Автор (он же и лирический герой, и скриптор) выступает без каких-либо признаков национальной идентификации, это своего рода космополит, гражданин мира, что достаточно ново для творческой манеры Х.Адибаева. Литературной новацией для казахской прозы является также введение пласта сидхи – древней индийской медитационной практики. Не случайно герой - мальчик, не связанный никем и ничем, вдруг обретает крылья и летит, обозревая весь мир. Так происходит экзистенциальный «выход» автора и героя в некое трансцендентное пространство.

В «новом казахстанском романе» в качестве ведущей все чаще выступает экзистенциальная проблематика, а героями выступают «выпавшие» по разным причинам из общества индивидуумы. Своебразным исключением из этого ряда является тетralогия А.Жаксылыкова «Сны окаянных» /7/, но тема ядерного полигона и его последствий здесь больше связана не с современными реалиями Казахстана, а с советским тоталитарным прошлым. Героями этого произведения выступают дети заброшенного полигона и их Учитель, «старый иечно одинокий», составляющие своеобразный реестр вещей, явлений и событий - всего, что они *видят и слышат*. По их мнению, все это является тем, что можно противопоставить всеобщему Хаосу.

Мотив надвигающейся вселенской катастрофы, пронизывающий роман, усугубляется «галереей» безымянных страшилищ, звериных масок, людей – крыс и др. Обращает на себя внимание склонность автора к проведению аналогий между животным и человеческим мирами, обусловленная, как и у Х.Адибаева, представлением о взаимопроницаемости времен и состояний, мира реального и мира воображения, находящихся в постоянном движении.

Авторы французского «нового романа», ставшего открытием в мировой литературы второй половины XX века (А.Роб-Гри耶, Н.Саррот, М.Бютон, К.Мориак, К.Симон и др.), отвергая «сюжетную литературу», стремились беспристрастно описывать то, что предстает взгляду пишущего, передавать развитие событий через чисто зрительное («объективное») описание мира, где люди и

вещи в одинаковой мере являются *объектами*. «Новые романы», последовательно изгоняя «устаревшие» понятия персонажа и сюжета, обнажали тем самым его внутреннюю сущность – отношения писателя с языком и с абстрактным, лишенным индивидуальности героем. Опыт «нового романа» не прошел бесследно для современных казахстанских писателей

Так, один из центральных героев романа А.Жаксылыкова – Жан, опустившийся человек, потерявший смысл жизни. Алишер из романа Д.Аманта «Цветы и книги» ищет и не находит гармонии с собой и окружающим миром. Оба они – «выброшенные из собственной биографии» (определение О.Мандельштама). Речь Жана, обращенная к самому себе, представлена в виде пространного монолога, одно, без перерывов и отступлений, огромное предложение, объемом порой в целую страницу (распространенный прием «потока сознания»).

Воспоминания героя и других персонажей А.Жаксылыкова также прерывисты, в потоке воспоминаний автора-рассказчика стираются грани между прошлым и настоящим вследствие работы так называемых «стимулирующих образов», вызывающих те или иные ассоциации. Мотив поисков «утраченного времени» (вспомним одноименный роман французского писателя Марселя Пруста. – Н.С.) своеобразно трансформируется у А.Жаксылыкова в мотив поисков своего Пути неким Искателем-талибом в завершающей романский цикл книге «Дом сурриката».

В романе «Круг пепла» Д.Накипова эсхатологическая линия связана с главным образом-мотивом, вынесенным в заглавие – своеобразным мостом между разными временными пластами цивилизаций. Одновременно он символизирует основу мироздания, связанную с изначально-циклическим временем: «Четверо возвышенных восседали в круге пепла, вдыхая дымы древние и новые, были они ответны каждый за свое время года – зеленое, синее, желтое и белое и за все, что там в их времени сотворяется...» /8, с. 41/. Фигуры возвышенных могут олицетворять пророков или духовную силу мировых религий (ислама, буддизма, христианства), а образ четвертого - идею тенгрианства. Они могут также олицетворять четыре времени года. Присутствующие в романе мотивы реальной истории (голод 1930-х в Казахстане, мотив декабрьских событий в Алма-Ате 1986 года и другое), как и у А.Жаксылыкова, лишь пунктирно объединяют разобщенных, одиноких героев...

Таким образом, современная проза Казахстана, опираясь на предшествующий многовековой опыт словесного искусства казахского народа, в целом развивается в русле мировых литературных тенденций. Представители «новой волны» в казахской интеллектуальной прозе периода независимости ведут не только поиск новых идей, проблематики, что характерно для традиционной литературы реализма, сколько поиск эстетически самодостаточных форм и принципов повествования. Авторские интенции представителей «нового» интеллектуального казахстанского романа направлены на установление взаимодействия, контакта, диалога различных литературно-культурных традиций. Диалогичность, внутренне присущая евразийской философии, выражает особое мировидение, которое не сводится ни к Востоку, ни к Западу.

Персонажи казахской прозы в отличие от героев западного «нового романа», оторванных от исторических корней и социума реальности, еще связаны с историческим прошлым своими рефлексиями: на подсознательно-интуитивном уровне сохраняют в себе память истории своего рода, ощущают влияние правлени.

В романах казахских авторов все же присутствует некий «просвет» в плане сюжетной интриги и позитивной основы судьбы героя, в то время как в западном «новом романе» устойчива тенденция к деструкции героя. Можно предположить, что тенденция к позитивному смыслопорождению связана с традиционным представлениемnomadov (кочевников) о самогармонизации мира, с национальными архетипами идеалов самосовершенствования в свете влияния суфизма и тенгрианства.

С точки зрения современной герменевтики, самопонимание – это всегда и взаимопонимание, диалог. Анализ казахстанского «интеллектуального» романа в литературе Казахстана на рубеже веков и в начале нового тысячелетия в рамках диалога национальной традиции и новаций современного мирового литературного процесса, в частности, на уровне проблемы автора и героя, способствует выявлению новых граней авторского сознания прозы современного Казахстана.

Современную литературу и искусство не следует понимать только как национальное явление, замыкать их в этнические рамки, поскольку они являются органической частью всемирной художественной культуры. Вместе с тем наблюдающаяся в последние годы тенденция реконструкции историко-культурного процесса и восстановление исторической памяти все более усиливаются.

Данный фактор литературного процесса суверенного Казахстана востребован самой жизнью, поскольку слишком многое оказалось изъято из истории нашей страны.

Использованная литература:

1. Эштейн М.Н. Знак пробела: О будущем гуманитарных наук. – М., 2004.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972.
3. Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. Монография.- Алматы, 2009.
4. Карагаев М.К. Эпостан эпопеяга. – Алматы, 1970.
5. Ржанская Л.П. Интертекстуальность (Возникновение понятия. Об истории и теории вопроса) // Художественные ориентиры зарубежной литературы XX века. – М., 2002.
6. Адибаев Х.Созвездия близнецов (сокровенное и таинственное): роман-откровение. – Алматы, 2004.
7. Жаксылыков А. Сны окаянных. – Алматы, 2005-2008.
8. Накипов Д. Круг пепла. – Алматы, 2004.

H.A. Голиков

(кандидат педагогических наук, доцент, директор общеобразовательного лицея Тюменского государственного нефтегазового университета, психолог высшей квалификационной категории)

КАЧЕСТВО ЖИЗНИ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЁЖИ: ОПТИМИЗАЦИЯ В УСЛОВИЯХ ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Современная система образования должна ориентироваться на то, что предстоит её выпускникам в будущем, а не на прежние неэффективные формы жизни, препятствующие развитию инновационных процессов в обществе и государстве. Это требует незамедлительного принятия форвардных решений по оздоровлению системы образования, которая находится последние десятилетия в глубоком кризисе. Выраженным симптомом этого социального явления можно обозначить неспособность школы сформировать высокоразвитую, высокоорганизованную, социально состоятельную личность выпускника. Типичный социальный брак общего образования – потребительская жизненная позиция значительной части учащейся молодёжи, клиповое сознание с ориентиром на получение желаемого «здесь и сейчас», неумение прогнозировать последствия предпринятых действий (или бездействия) и адекватно, целостно воспринимать окружающий мир; отсутствие навыков социального проектирования, неспособность управлять собственным развитием – выстраивать жизненную траекторию. И одним из таких прорывных решений является преобразование школ в полифункциональные образовательные учреждения, в которых наряду с инвариантными традиционными функциями (обучение, воспитание и развитие) реализуются новые, пока ещё не ставшие типичными вариативные амплификативные функции. Именно эти образовательные функции способствуют формированию позитивной картины мира, развитию социальных компетенций обучающихся, накоплению их человеческого капитала, оптимизации качества их жизни. Развитие сети полифункциональных образовательных учреждений крайне важно для системы образования в целом, для уточнения сущности социального института – образования и общенационального определения категориального аппарата его исследования разными отраслями наук, в том числе социологией; для выработки наиболее универсальной системы эмпирически измеряемых параметров развития и его качества. «Рассмотрение общенациональных проблем системы образования, её функций и структур, организационной динамики относится к компетенции социологии образования, выражает её методологическую роль в отношении других дисциплин, изучающих образование» /1, с. 2/.

Термин «функция» принадлежит Лейбничу и происходит от латинского слова *functio*, что обозначает выполнение, осуществление, деятельность. Функции в системе образования — это конкретные виды деятельности специалистов образовательных учреждений, направленные на удовлетворение образовательных и иных потребностей, запросов заказчиков и потребителей образовательных услуг.

Современные исследователи выделяют следующие функции образования: социально-стабилизирующая и социально-преобразующая, культуропреемственная и культуротворческая; здоровьесберегающая и комплексной (медицинской, педагогической, психологической, социальной) реабилитации, поисково-исследовательская (В.И.Загвязинский); адаптивно-изменчивая,

воспроизведения «социального типа», воссоздания и обеспечения сохранения общества (А.Ж.Кусжанова); педагогической поддержки (Е.А.Александрова, Л.Н.Бережнова, О.С.Газман, Н.Н.Михайлова); психологическая (М. Холодная); психологической безопасности (И.А.Баёва, В.А.Дмитриевский), социально-терапевтическая (Н.Н.Бояринцева, С.В.Кульневич, Л.Д.Лебедева, Л.Н.Лесохина, Н.М.Полетаева); экологическая (В.А.Игнатова, А.Д.Урсул).

Анализируя образовательную действительность, А.П.Булкин (2001) отмечал факт расширения функций школы за счёт тестирующей, дистрибутивной и селекционирующей функциями, которые ранее выполнялись церковью, семьёй, сословием. Наряду с социальной функцией («социализация») и культурной функцией («культурация», «овладение культурой», «инкультурация») автор вводит термин «формирующая функция образования», которая, по его мнению, точнее отражает содержание культурной функции педагогического процесса – формирование и развитие человека.

Система образования как социальный барометр должна чутко реагировать на потребности и запросы общества, отвечать на внешние возмущения, «болевые точки» окружающего мира. Преобразование окружающей действительности может и должно происходить через школу, как систему формирования общечеловеческих ценностей, внутренних императивов, определяющих смысл деятельности (А.П.Булкин, Д.Дьюи, А.Ж.Кусжанова, О.В.Морева, В.В.Панфёрова, А.М.Осипов, А.И.Субетто, В.Н.Турченко, Ф.Р.Филиппов, Ю.Н.Фролов). Мы разделяем мнение А.Д.Урсул о том, что система образования, являясь социальным механизмом совершенствования общества, должна выполнять и аксессуарные функции: экологическую, акцентирующую внимание на сохранении биосферы, природы вообще, и ноогуманистическую, сводящуюся к ориентации образования на выживание и непрекращающееся развитие человечества. С этим трудно не согласиться, поскольку исследователь опирается на понимание тотальных процессов, угрожающих самому существованию человека.

При изучении результатов деятельности образовательных учреждений на протяжении последних двадцати лет установлено снижение качества здоровья школьников (соматического, психического, социального и духовно-нравственного); несформированность у значительной части выпускников жизненно необходимых социальных компетенций, их неготовность гармонично «вписаться», эффективно интегрироваться в социум, адаптироваться к постоянно изменяющимся социально-экономическим условиям, реализовать природой заложенный потенциал. Не вызывает сомнения, что у «жертв образовательных дефектов» зачастую искажается картина мира и система ценностей, возникает негативное самовосприятие личности, снижается самооценка и, как следствие, ухудшается качество жизни, которое, на наш взгляд, наряду с пресловутыми результатами ЕГЭ должно стать действительно объективным комплексным показателем результативности деятельности образовательного учреждения. «Под качеством жизни учащейся молодёжи мы понимаем совокупность социальных показателей степени развитости жизненных сил и уровня организации жизненного пространства. Это определённый образ и уровень жизни, который характеризуется объективными показателями и субъективными ощущениями, основными составляющими которых является уровень социально-психологического благополучия и здоровья (соматическое, психическое, социальное, духовно-нравственное). Качество жизни учащейся молодёжи – это субъективная удовлетворённость, выраженная или испытываемая индивидуумом в физических, ментальных и социальных ситуациях. В качестве индикаторов выступают: уровень социально-психологического благополучия (отношение ребёнка к себе и окружающей действительности – стратегически важным для развития его личности средам: семье, школе, классному коллективу, неформальной группе сверстников); состояние здоровья и уровень физической подготовленности; направленность активности личности; благополучие семейного положения; удовлетворённость социальным статусом среди сверстников; удовлетворённость своими учебными успехами» /2, с. 168/. Мы выделяем следующие уровни качества жизни: недопустимый, допустимый, оптимальный, повышенный. Своевременное определение уровня качества жизни отдельного ученика, группы обучающихся или в целом детского коллектива позволяет правильно принимать управленческие решения, администрировать качество образования /3/.

Анализ организации образовательного процесса и качества его «продукта» – выпускника как социально компетентного, активного преобразователя окружающей среды, способного управлять качеством своей жизни (см. выше индикаторы) «здесь и сейчас» и в перспективе жизненного пути, ответственно совершая жизненно значимые выборы (будущей специальности, уровня образовательных программ и образовательного учреждения профессионального образования, спутника жизни и сроков расширения состава семьи и т.д.), от которых зависит будущая карьера, степень самореализации и удовлетворённости собою, окружающими, в целом жизнью показал низкий

уровень функциональной грамотности педагогов. Проблема заключается в отсутствии навыка научно обоснованно компоновать «пакет» образовательных функций под актуальную социально-педагогическую ситуацию и конкретного индивидуума-ученика с учётом состояния его здоровья, реального уровня учебных возможностей и развития социального интеллекта, его запросов и потребностей. Отсутствие системного администрирования этим процессом усугубляет профессиональные затруднения педагогов. Решение задачи формирования образовательного маршрута обучающегося, активизации конкретных функций зависит от уровня компетентности учителя в области социально-педагогического проектирования. Педагог как проектировщик должен уметь качественно диагностировать реальные возможности ребёнка, его ресурсы и затруднения (и не только в области усвоения программного материала). При организации учебно-воспитательного процесса специалист обязан учитывать актуальное психофизиологическое состояние ученика, его «дремлющие» способности с целью «улавливания» необходимости применения конкретных образовательных функций с ориентиром на повышение и оптимизацию качества его жизни в режиме реального времени и перспективах жизненного пути. Оптимизация качества жизни ученика – это комплексный процесс системной стабилизации функционирования субъекта во всех сферах обитания и жизнедеятельности, извлечение **наилучшего результата из возможных** с учётом состояния здоровья и реальных условий жизнеобеспечения. При проектировании индивидуального образовательного маршрута важным является определение препятствий, «социально-психологических порогов» в развитии и саморазвитии ребёнка с целью принятия упреждающих организационных и социально-педагогических мер. Опираясь на знание индивидуальных особенностей обучающегося, педагог должен обеспечить условия устранения или минимизации вредоносных «препятствий», компенсацию «выпадающих» из стандарта (нормы) свойств и качеств субъекта деятельности и общения посредством конструирования и активизации «пакета» индивидуально подобранных образовательных функций. Весьма значительна роль самого ребёнка и его тактичного «вкручивания» в процесс самостоятельного выбора деятельности при корректном социально-психологическом патронаже. Своевременно созданные учителем ситуации выбора самореализации в учебной, творческой, спортивной, социально значимой деятельности – плацдарм успеха и удовлетворения потребности стать уважаемым, принятым, состоявшимся членом общества. Это является гарантом безопасной социализации, фактором позитивного самовосприятия, «наращивания» самоуважения, оптимизации качества жизни. Реализовать указанные выше подходы, как показал наш опыт, возможно при условии преобразования школы в полифункциональные образовательные учреждения.

Полифункциональное общеобразовательное учреждение – это сложная социально-педагогическая система, в которой наряду с инвариантными традиционными функциями обучения, воспитания и развития с целью оптимальности удовлетворения образовательных и иных потребностей субъектов образовательного процесса комплексно реализуются вариативные амплификативные функции. К ним относятся сервисная, здоровьесберегающая, здоровьесформирующая, валеологического и социально-педагогического сопровождения, персонологическая, социальной защиты, коррекционная, реабилитационная, социально-педагогической поддержки, правозащитная, психологической безопасности, координационная, культурологическая и интеграционная функции /4/. В основе идеи преобразования школ в полифункциональные образовательные учреждения лежит позиция – «по отношению к школе ученик выступает «заказчиком» на «изготовление» собственной индивидуальности». Выполнить такой «заказ» можно через сотворчество со школьником как с социальным партнёром по самостроительству, «самофутурированию» субъекта деятельности и общения.

Это подтверждается результатами многолетней опытно-экспериментальной работой на базе МАДОУ ЦРР №7, МАОУ СОШ № 2 г. Ханты-Мансийска, общеобразовательного лицея Тюменского государственного нефтегазового университета, Киёвской, Беркутской, Яровской, Старокавдыкской, Асланинской СОШ Ялуторовского района Тюменской области.

Данная проблема является актуальной для казахстанских вузов и прежде всего КазНУ имени Аль-Фараби, с которым в последние годы у нас налажено тесное сотрудничество.

Использованная литература:

1. Осипов А.М. Функции образования в обществе /А.М. Осипов. – // Образование и общество. – 2002. – №1(2). – С. 21-36.
2. Голиков Н.А. Теория и практика разработки и использования здоровьесберегающих образовательных технологий // Вестник Казахского национального университета имени Аль-Фараби. Серия педагогические науки. – 2008. – № 1 (23). – С.168-175.
3. Голиков Н.А. Качество жизни студентов как критерий комплексной оценки деятельности вуза // Евразия. – 2008. – № 2. – С. 91-98.
4. Голиков Н.А. Педагогика оздоровления в условиях полифункционального образовательного учреждения: Монография. – Тюмень, 2006.

A.Ю. Мясников

(генеральный директор автономной некоммерческой организации детский образовательно-оздоровительный центр «Алые паруса», г. Тюмень)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЕТСКОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ЦЕНТРА КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Сегодня Тюменская область является одним из российских лидеров в организации отдыха детей в период летней оздоровительной кампании. При каждом общеобразовательном учреждении функционируют пришкольные лагеря, обычно их называют летними площадками. Многотысячный охват детей позволяет минимизировать социальную напряжённость по поводу безнадзорности детей и подростков в каникулярное время. Отдыхающие дети принимают участие в воспитательно-развивающих, развлекательных мероприятиях, во время экскурсий знакомятся с достопримечательностями родного города, современными предприятиями, получают полноценное детское питание. Однако это совершенно несопоставимо с тем, какие возможности для оздоровления и личностного роста, социального развития могут быть предоставлены детям в условиях детских образовательно-оздоровительных центров (загородных лагерях).

Воспитанник, включаясь в сложное субкультурное пространство загородного лагеря, попадает в нетипичные для него условия отдалённости от семьи, привычного окружения, психологического экстрема и неизвестности, ситуацию потенциального социального риска. Подростку предоставляется возможность вырваться из под жёсткого контроля школы и опеки семьи, подчас ограничивающих его стремление к саморазвитию. Перед ним, как перед субъектом деятельности и общения, открываются эксклюзивные возможности свободного выбора действий, форм творческой деятельности, способствующих саморазвитию и самореализации личности. Он может включиться в сюжет игровой деятельности и аprobацию пока не свойственных для него моделей поведения, стать соавтором и участником разнообразных социальных практик, оптимальным (дозировано, самостоятельно определяя при патронаже взрослого) для себя способом проявить самостоятельность и созидательную активность, овладения остро необходимыми на всех этапах своего жизненного пути навыками социального партнёрства /1/.

Формирование эффективной, социально состоятельной личности – сложный процесс, предмет научных интересов не только педагогов, психологов, но и социологов. Известные исследователи-социологи Г.Е.Зборовский и Е.А.Шуклина, представляя свою позицию в отношении современного образования, отмечают, что оно находится на пороге нового этапа своего развития, обусловленного трансформациями в структуре общества и в системе образования как социальном институте и новациями, происходящими в самой социологической науке /2/. К числу таковых смело можно отнести вхождение социологии в предметное поле дополнительного образования, в частности – деятельность детских загородных образовательно-оздоровительных центров, рассматривая её как социокультурный феномен. Предметом исследования социологов в области дополнительного образования и конкретно деятельности детских образовательно-оздоровительных центров могут стать: отношения, складывающиеся во временных детских коллективах, степень удовлетворённости потребителей и заказчиков образовательно-оздоровительных услуг, формирование социальной состоятельности в условиях загородного центра, наконец, качество жизни воспитанников и условия его оптимизации.

Коллектив сотрудников АНО ДООЦ «Алые паруса», реализуя проект «Оптимизация качества жизни воспитанников в условиях загородного образовательно-оздоровительного центра» предельно

внимательно относится к социальному, психологическому благополучию, самоощущениям отдыхающих в лагере детей, их оздоровлению, качеству жизни. Под качеством жизни воспитанников понимается комплексный социально-психологический феномен, сущность которого заключается в особом отношении субъекта деятельности и общения к окружающему миру, месту своей личности в нём, выражающемуся в стремлении (или отсутствии такового) взаимодействовать, преобразовывать, совершенствовать, функционировать в различных сферах жизнедеятельности, удовлетворять персональные потребности. В этом определении делается попытка обосновать психологический механизм оптимизации качества жизни воспитанника посредством его отношений, активности, преобразовательной деятельности. Включение детей в новый социальный опыт, безусловно, оказывает значительное влияние на психологическое состояние воспитанников /3/. И от того, какая в загородном центре сформирована культурная, оздоровительно-образовательная среда, насколько психологически комфортно и безопасно ребёнок себя в ней ощущает, как исключается возникновение бессмысленных «временных пустот» (свободное время, когда дети ничем не заняты и провоцируются на социально неприемлемые поступки), зависит и отношение детей к лагерю, окружающим, самим себе. Следовательно, от этого зависит и качество их жизни на период отдыха в лагере и последующее время.

АНО ДООЦ «Алые паруса» на протяжении 19 лет успешно решает задачу обеспечения максимально комфортных условий пребывания воспитанников в лагере, наполняя их жизнь событиями и специально смоделированными психологическими ситуациями, при которых воспитанник получает социально-психологический опыт, качественно усваивает жизненно необходимые социальные нормы. Включаясь в разнообразную деятельность, приобретают навыки социального партнёрства, развиваются адаптивность к новым социально-психологическим условиям, апробирует, «отрабатывает» пока ещё для него не свойственный поведенческий репертуар. Отдыхающий ребёнок в процессе проживания **своей жизни** признаёт себя посредством обратной связи, полученной от ребят в отряде, взрослых (вожатых, руководителей развивающих центров), обучается моделировать ситуации «встреч», предвосхищать, прогнозировать последствия своего поведения, конструктивно управлять конфликтами, оптимизировать качество своей жизни ни в далёком неизвестном будущем, а уже сегодня, в режиме реального времени. Мы акцентируем внимание: улучшение качества жизни не «завтра», а уже сегодня в условиях лагеря потому, что ребёнок живёт **«здесь и теперь»**, вступает в многообразные контакты со сверстниками, взрослыми, обменивается информацией, планирует и реализует необходимые для удовлетворения своих потребностей персональные социальные проекты. И от того, каково их качество, продуктивность и совершенство, зависит его физическое, психологическое самочувствие, благополучие.

С целью оптимизации качества жизни воспитанников образовательное пространство АНО ДООЦ «Алые паруса» наполняется искусно организованными видами продуктивной деятельности, реализацией больших и малых социальных проектов, созидательными, значимыми для саморазвития смыслами, ценностями и установками, создаются ситуации взаимопринятия, уважения, взаимоответственности, творчества и успеха. Ориентируясь на зону ближайшего развития каждого воспитанника с учётом предела его возможностей, внешних и внутренних ресурсов, при организации жизнедеятельности отдыхающих детей специалисты центра учитывают, что лишь положительные эмоции подкрепляют познавательный интерес и стимулируют поисковую активность и самостоятельность.

В 2012 году АНО ДООЦ «Алые паруса» включился в новый социально значимый проект, организованный Департаментом социального развития Тюменской области – комплексную региональную программу «Государственная поддержка социально ориентированных некоммерческих организаций, деятельность которых направлена на социальную поддержку отдельных граждан в Тюменской области на 2011 – 2013 гг.». Был разработан и реализован в рамках этой программы уникальный проект заезда выходного дня для многодетных семей «Мы одна команда – мы одна семья». Специалисты детского образовательно-оздоровительного центра «Алые паруса» приняли 30 семей с детьми от года до 17 лет. Всего заехало 150 человек. Это оказалось настоящей **встречей** многодетных родителей со своими детьми. На протяжении трёх дней мамы и папы принадлежали детям, они вместе участвовали в спортивных соревнованиях, преодолевали препятствия в эстафетах, учились мастерить подарки и сувениры своими руками, изготавливали игрушки, участвовали в фотосессиях и дискотеках. Родители учились проводить семейные праздники, устраивать детям сюрпризы. Эти дни прошли в атмосфере сотрудничества, уважения и любви, они были наполнены позитивными эмоциями и ощущением счастья. Специалисты центра проявили максимум творчества, педагогического мастерства. С какой любовью родители смотрели во время эстафеты на своих

мальчишек – будущих защитников Родины, когда те одевались в военную форму, солдатские валенки, брали в руки автоматы и поднимались на пьедестал со словами «Служу отечеству!».

Мы разделяем позицию президента страны В.В.Путина, озвученную им 11 апреля 2012 года: «Крепкая, благополучная, многодетная семья – вот, вокруг чего должны сосредоточить усилия государство, общество, религиозные, образовательные и культурные организации». Не могут игнорировать этот феномен и учреждения дополнительного образования, включившись в разработку новых социальных технологий, обеспечивающих гармоничное развитие внутрисемейных отношений, развитие социальных компетенций членов семьи, формирование социальной состоятельности подрастающего поколения.

Поднятая нами проблема регулярно освещается в межвузовском научном сборнике «Актуальные проблемы современной гуманитарной науки» (Алматы-Каунас-Тюмень, 2011, 2012), издаваемом совместно с Казахским национальным университетом имени Аль-Фараби.

Использованная литература:

1. Мясников А.Ю. Социализация подростков в условиях загородного образовательно-оздоровительного центра // Теория и практика общественного развития. 2011. – № 4. – С. 79-83.
2. Зборовский Г.Е., Шуклина Е.А. Социология образования. – М., 2005.
3. Голиков Н.А. Качество жизни детей: социально-педагогические детерминанты // Известия высших учебных заведений. Социология. Экономика. Политика. – 2009. – № 4. – С.66-68.

Н.К. Сарсекеева

(кандидат филологических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби)

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В КАЗАХСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ

Одним из ключевых положений актской лекции Президента РК Н.А.Назарбаева, прочитанной в КазНУ имени Аль-Фараби осенью 2009 г. в связи с 75-летием образования университета, стала высказанная им мысль о необходимости взглянуть на образовательные процессы как можно шире: «Каждому человеку нужно привить умение делать, **умение учиться, умение жить, умение жить вместе** в современном мире» /1, с. 20/. Казахстанская высшая школа постепенно осваивает новые принципы образовательной деятельности: регулярно и систематически обновляется содержание общего и профессионального образования, активно дискутируются вопросы идеологизации образования в новых социальных условиях и роль СМИ в этом процессе. Глобальные мировые процессы ставят на повестку дня также вопросы приоритетов в развитии национального образования, связанные с соотношением задач модернизации казахстанской высшей школы и восстановления традиционных начал в ее деятельности, многие из которых были утрачены в предшествующий исторический период. Основными функциями образования в нашей стране и в мире в целом является обеспечение духовной безопасности общества и устойчивого развития государства в информационную (постиндустриальную) эпоху.

Инновационный потенциал университета мирового уровня подразумевает прежде всего непрерывное обновление арсенала знаний и способов деятельности будущего специалиста, формирование его креативного мышления. Инновации в обучении в настоящее время тесно связаны с интеграцией знаний, продолжающимися процессами глобализации. Что делается сегодня для этого в Казахском Национальном университете для подготовки будущих специалистов как гуманитарного, так и естественно-технического профиля с учетом поставленной цели – прорыва в системе образования, связанного с переходом к модели исследовательского университета?

Напомним, что в высшем учебном заведении классического исследовательского типа обучение и научные исследования находятся в неразрывном единстве, а главный акцент делается на воспитание и подготовку исследователя – творческой личности, способной к саморазвитию. Это означает, что основой классического исследовательского университета является **наука и научно-педагогические школы**, а в учебном процессе предполагается сочетание естественнонаучных и гуманитарных дисциплин и фундаментальность образования.

Для решения поставленных задач в нашем университете в 2010 г. был дан старт переходу на новые экспериментальные образовательные программы (ЭОП), включающие как обязательные (базовые), так и элективные дисциплины (дисциплины по выбору обучающихся). Важно отметить,

что их перечень и содержание проходят экспертизу и утверждаются Министерством образования и науки РК. Тем самым была предоставлена возможность более гибкого подхода в реализации поставленной цели - формирования модели исследовательского университета. В рамках ЭОП доля элективных дисциплин по сравнению с базовыми увеличена и доходит до 60 %.

В частности, дисциплина «Русский язык для профессиональных целей» (далее – РЯПЦ) является элективной на первом курсе казахских отделений многих специальностей, углубляя навыки и умения, приобретенные студентами ранее в рамках изучения курса русского языка. Изучение РЯПЦ способствует развитию умений и навыков студентов в использовании научной литературы по специальности с целью получения информации, способствующей формированию профессиональной компетенции. Студенты учатся определять тип и объем научной информации, заложенной в учебно-научных текстах по специальности, умению ее передавать и обрабатывать с помощью конспектирования, составления планов, тезисов и проблемных вопросов, рефериования, аннотирования, рецензирования, комментирования, подготовки проектов, мини-лекций и др. В рамках курса прививается умение определять систему проблем и основную тему в текстах по специальности, умение выделять кванты знаний. Особое внимание уделяется системе аргументации, имеющейся в тексте, ее оценке и собственной интерпретации студентом.

Кредитная система обучения, давно и успешно введенная в КазНУ, стимулирует активную самостоятельную работу обучающихся. Данная технология уже сама по себе обеспечивает большую степень свободы студентов и магистрантов. Самостоятельная работа обучающихся является основным резервом повышения эффективности процесса обучения и качества подготовки специалистов, предполагает не передачу знания от преподавателя студенту, а развитие умений и способности ориентироваться в информационном пространстве. Таким образом добывается та система знаний, которая необходима для решения конкретных профессиональных задач. В свою очередь, одним из основных факторов, влияющих на эффективность самостоятельной работы студентов, является **качество** учебных пособий и умение преподавателя дать четкие инструкции по выполнению СРС, умение организовать и проконтролировать ее на должном уровне.

Широкое внедрение новых педагогических технологий позволяет существенно обновить саму парадигму образования. Среди разнообразных направлений в педагогических технологиях, наиболее адекватных поставленным целям, выделим следующие:

- метод проектов (групповой);
- обучение в сотрудничестве;
- разноуровневое обучение;
- индивидуальный и дифференцированный подход к обучению, который реализуется во всех вышеперечисленных технологиях.

Первые три наиболее органично вписываются в учебный процесс, поскольку обеспечивают не только наиболее успешное усвоение учебного материала, но и способствуют интеллектуальному развитию обучающихся, их самостоятельности и доброжелательности по отношению друг к другу и к преподавателю. Одновременно вырабатывается четкая ориентация на сознательное развитие самостоятельного критического мышления.

Как показывает наш опыт, большой популярностью у студентов пользуется работа в группах. Обучающиеся организуются в группы по 4-6 человек для работы над учебным материалом, который разбит на фрагменты (логические и смысловые блоки). Например, тема «Биография выдающегося писателя или ученого» может быть разбита на части – ранние годы жизни; первые достижения; крупные достижения; значение их в истории науки или культуры. Каждый член группы находит материал по своей части. Затем студенты, изучающие один и тот же вопрос, но состоящие в разных группах, встречаются и обмениваются информацией как эксперты по данному вопросу. Затем они возвращаются в свои группы и обучаются всему новому, что перечерпнули сами, других членов группы. Те, в свою очередь, докладывают о своей части задания. Следовательно, единственный путь освоить материал всех фрагментов и таким образом узнать всю биографию данного человека – это внимательно слушать своих партнеров по команде и делать записи в тетрадях. Отчитывается по всей теме каждый в отдельности и вся команда в целом.

На завершающем этапе преподаватель может предложить любому участнику команды ответить на любой вопрос по данной теме. Внутри группы обучающиеся самостоятельно определяют роли каждого члена группы для выполнения общего задания: отслеживания, мониторинга активности каждого в решении задачи, культуры общения внутри группы. Тем самым достигается не только определенная познавательная (творческая) цель, но и в ходе этой работы формируется определенная культура общения.

Как известно, методы активного обучения делятся на неимитационные и имитационные. Неимитационные (традиционные) включают в себя проблемные лекции, практические и лабораторные занятия, семинары, тематические дискуссии и др. Имитационная группа методов включает в себя игровые и неигровые. В процессе преподавания РЯПЦ на занятиях широко используются и такие активные методы обучения, как деловые и ролевые игры, имитационные упражнения, метод «круглого стола», проведение «пресс-конференции», дебаты. Естественно, все методы направлены на совершенствование русской речи в разных сферах коммуникации с приоритетом речи учебно-профессиональной.

В условиях переходного времени информация, знания устаревают очень быстро. Преподаватель должен постоянно следить за тем, чтобы информация, содержащаяся в заданиях для СРС, не была устаревшей, напротив, необходимо, чтобы из этих заданий и методических рекомендаций к ним обучающиеся могли бы почерпнуть для себя новую информацию. Учебные материалы, рекомендованные преподавателем и предназначенные для самостоятельной работы по дисциплине РЯПЦ, должны содержать прежде всего актуальную **профессионально значимую информацию**, обязательно включать профессиональный компонент. Этот же принцип применим и к лекционному материалу.

Опытный преподаватель всегда понимает, что надо не только заложить фундамент основных знаний по той или иной дисциплине, но и сделать процесс усвоения знаний творческим, увлекательным, интересным. Не случайно все более частым в последнее время становится использование обучающих и тестирующих программ при обучении русскому языку как иностранному. Обилие информационных потоков, особенно в условиях плурализма образовательных идей и технологий, определяет потребность в использовании возможностей современной компьютерной техники в обучении. Информационные технологии активизируют познавательную деятельность, способствуют более полной реализации основного принципа работы современных университетов – «обучение через исследование».

Информационное (постиндустриальное) общество заинтересовано в том, чтобы его граждане были способны действовать самостоятельно и активно, принимать решения, гибко адаптируясь к меняющимся условиям жизни. За последние 10-15 лет такие условия если не созданы полностью, то создаются в разных странах с разной степенью успешности. Процесс обучения современного человека не заканчивается в школе или вузе, становясь непрерывным. Система непрерывного образования стала насущной потребностью современного человека. Именно поэтому все большее распространение получает дистанционное обучение на основе современных информационных технологий.

Смысл и назначение новых технологий обучения состоит в формировании сознательного отношения к учебной деятельности, а основной задачей преподавателя становится стимулирование учебно-познавательной деятельности обучаемых. Отметим несколько направлений применения информационных технологий, активно использующихся в подготовке бакалавров КазНУ: 1) компьютер как средство контроля знаний (использование тестирующих программ); 2) лабораторный практикум с применением компьютерного моделирования; 3) персональный компьютер как средство доступа к глобальной сети Интернет, следовательно - средство самообразования; 4) использование готовых электронных продуктов, записанных на дисках – обучающих, контролирующих или тематических (аналогов учебных фильмов). Последнее направление, все чаще применяемое на занятиях по РЯПЦ, имеет и свои неудобства: их невозможно использовать целиком ввиду недостатка учебного времени или несовпадения с нашими программами и целями обучения.

С другой стороны, все чаще стали появляться электронные пособия, подготовленные преподавателями-словесниками нашего университета, помогающие сделать процесс обучения русскому языку как иностранному более увлекательным и продуктивным, стимулировать самостоятельную творческую работу студентов. Так, электронное пособие по интегрированному обучению русскому языку как иностранному на материале текстов по истории Казахстана, представленное на сайте КазНУ имени Аль-Фараби /2/, позволяет как расширить знания обучающихся по истории родной страны, так и активизировать сформированные ранее умения и навыки студентов казахских отделений по русскому языку: чтение, говорение, аудирование и письмо. Использование заданий из данного пособия в режиме самостоятельной работы позволяет достаточно рационально решить проблему дифференцированного обучения и самообучения, способствует устранению перегрузки студентов обязательными аудиторными занятиями. Умелое использование и правильная организация самостоятельной работы студентов способствует также продвижению по пути от получения знаний к формированию умений и навыков самообразования.

Огромным потенциалом в подготовке студентов всех специальностей обладают образовательные ресурсы глобальной сети Интернет. Электронные библиотеки, сайты университетов и других учебных заведений, научных и художественных журналов, образовательные порталы, индивидуальные сайты писателей и деятелей культуры, виртуальные сообщества педагогов, электронные энциклопедии, словари, справочники и учебники содержат массу необходимой и полезной информации наряду со случайной, необязательной, созданной «на злобу дня»... По-прежнему острым остается вопрос о необходимости отбора и поиска новой информации. Система гиперссылок позволяет расширить ее поиск, а скорость работы и удобство современного интерфейса экономят время и усилия. Рекомендации, содержащиеся в специальной литературе, оказываются полезными не всегда, поскольку важнейшим фактором при освоении интернет-поиска остается личный опыт пользователя, его культурная «всеведность» /З, с. 5-6/. Преподавателю следует помнить, что материалы Сети **всегда** требуют критической оценки с его стороны и всестороннего анализа.

Все перечисленные методы и приемы в обучении РЯПЦ способствуют творческому усвоению программного материала, развивают критическое мышление и интерес к учебе, содействуют обеспечению высокого качества образования на основе его фундаментальности и соответствия актуальным и перспективным потребностям государства.

Использованная литература:

1. Актовая лекция Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на тему: «Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее», прочитанная на праздновании 75-летнего юбилея КазНУ имени Аль-Фараби (Алматы, 13 октября 2009 года). – Алматы, 2009.
  2. Пособие по интегрированному обучению русскому языку как иностранному (на материале текстов по истории Казахстана) / Сост. Чекина Е.Б. и др. – Алматы, 2006 // www.kaznu.kz
  3. Беркалиев Т.Н., Заир-Бек Е.С., Тряпицына А.П. Развитие образования: опыт реформ и оценки школы. – СПб., 2007.

A.C. Бұлдыбай

(филология гылымдарының кандидаты, доцент,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

М.О. ӘУЕЗОВ САЛҒАН САРА ЖОЛ

Қазақ жүртүшің өскелең мәдениетіне және бүкіл жер жүзіндегі алдыңғы қатарлы көркем әдебиетке Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің қосқан үлесі мейлінше мол, аса құнарлы екеніне қазір ешкім де шұбә келтіре алмайды. Сол себепті де оның абзал есімі атала қалған уақытта, біз ең алдымен, ұлы жазушының тамаша да көркем туындыларын еске түсіреміз, оларды құштарлана, сүйсіне оқудан әсте танбаймыз. Бұл табиғи шындық, өте занды көрініс.

Мұхтар Әуезов диапазоны кең, эрудициясы мол ғалым. Ұзақ жылдар бойындағы қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде Абайтану және ауыз әдебиетінен лекция оқып, профессор қызыметінде, ғылыми-зерттеу еңбектерінде қазақ, қырғыз, фольклоры, қазақ жазба әдебиеті, әсіресе Абайдың өмірі мен творчествосы, әдебиеттің күрделі мәселелерімен белсенді түрде шүғылданды. Соншама сан-салалы, көп тармақты еңбектерінің ішінен (мәселен оның қазақ ауыз әдебиетіне жататын ертегі, айтыс, жұмбак, батырлар жыры, лиро-эпос, ұсақ жанrlар турасындағы зерттеулері, Абайдың өмірі мен творчествосына тікелей арналған көлемді монографиясы мен толып жатқан мақалалары, «Манас» жөніндегі мағыналы да терең талдаулары, сонымен бірге әдебиет теориясын, драматургияның ерекшеліктерін, аударма тәжірибелерін сөз ететін, туысқан елдер әдебиетінің өзара байланысына тоқталатын өте құнды мақалалары, сөйлеген сөздері мен жасаған баяндамалары) тек қазақ халқының данышпан ақыны, кеменгер ойшылы Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық өнеріне тікелей арналған зерттеулерін жариялаудың өзіндік себептері бар.

Қазақ ұлтының рухани тарихындағы ұлы бейненің бірі және өзінің көркемдік әлемімен адамзатқа ортақ тұлға ретінде мойындалған Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде қызмет істеуі, кейін қазақ әдебиеті мен фольклоры ғылымын алға апарушы шәкірттер даярлауы біз үшін тағдыр талайымызды анықтаған және танымдық таразымызды дүниежүзілік мәртебеге көтерген құбылыс. Бұл ретте академиктер З. Қабдолов, З. Ахметов, профессорлар Б. Кенжебаев, С. Садырбаев және т.б. атап өтсек те жеткілікті. Еліміздің тарихи сана деңгейінің даму кезеңін, дербес ойлау жүйеміздің тәуелсіз парасатын, көшпелі қоғамнан сүзіліп келген көркем ойымыздың қуаты мен киял күшін, тектік түйсігіміз бен ақыл-зейініміздің құдіретін

танытқан Әуезовтің есімі ғылымның көк тасына мәнгілік жазылып қалды. Қазақ елі Абай мен М. Әуезов арқылы исі адамзаттық парасат салтанатына өз үлесін қости және соны мақтаныш тұтады. Өмірі де, өнері де аса күрделі күрмеуден өткен, тағдырылы таным талқысына түскен Мұхтар Омарханұлының көркемдік әлемінің өзі де тылсым тақырып», – деп М. Әуезов шығармашылығына бага берген Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түлегі, профессор Т. Жүртбай.

Әдетте көркем шығарма үшін ен зор, ен катал сыншы халық пен уақыт деседі. Сонымен бірге бұл – ең әділ, ең тұра сыншы екендігі де хақ. Шекспир мен Бальзактың, Пушкин мен Абайдың ғажайып мұрасын арада өткен жүздеген немесе ондаған жылдар ескерте, көнерте алған жоқ, Қайта уақыттың қатал тезі осынау ұлы алыптар творчествосының тереңі мен саф асылын жарқыратып аша түскендей. Сондай-ақ жазылған кезінде әралуан себептермен мақталып дүрмекке ілессе де, кейін еш белгі-бедер қалдырмай, із-түссіз жоғалып кететін, ұмыт болатын шығармалар да аз тумайды. Әдебиетте халықтың рухани сырласына, жан серігіне айналған шығармалар мен оқуға жарайтын шығармалардың және басқаны зеріктіре де, жаһықтырмайтын, шыдамы соншалықты мол қайсыбір ғалымдардың зерттеуіне ғана тұрарлық шығармалардың аралас келіп, қоса табылып жүретіні де осыдан. Бірақ уақыт олардың қай-қайсысын да өздерінің орнына қояды.

Ұлы жазушымыз М. Әуезовтың творчествосын, оның өнерпаздық жолын алып қарағанда осынау ой көңліне тағы да ұялай орныға түседі. Жалпы М. Әуезов творчествосы туралы аз жазылған жоқ. Бірақ сол зерттеулердің басым көвшілігі, дені Абай туралы эпопеяның ғана төнірегінде ой топшылаумен тынады. Біздіңше, Абай жайындағы аса кесек, нағыз реалистік романға тұнғыш рет лайықты баға берген автор – Ф.Мұсірепов. Кейінгі көптеген зерттеушілер сол автордың тубегейлі пікрелерін кең арнаға түсіріп, тереңдетіп дамытты. Жазушаның жалпы казак әдебиетіндегі зерттеушілік жолы, зерттеу бағыттары, әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры бола жүріп шәкірт даярлауға, ғылымға қосқан еңбектері аз зерттелді. Шындығында, М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясына дейінгі творчествосы да әдебиетіміздің асыл қазынасына қосылған, халық арасына өте-мөте кең таралған шын мәнісіндегі көркем, реалистік шығармалар мен зерттеу еңбектері де кенде емес. Сондықтан жазушаның әдебиеттегі зерттеушілік рөлі, ұстаздық қызыметі теренірек зерттеуді қажет етеді.

Мұхтар Әуезов – ұлыларға тән көп қырлы дарын иесі. Оның көркемдік әлемі мен ұзак жылдар бойы толассыз жүргізіп келген ғылыми зерттеулерін танып білу жолы ғалымдар тарапына атқарылар сан салалы аумағы мол арнаулы ізгі міндеттерді алға тартатыны бар.

Мұхтар Әуезов – ұлыларға тән көп қырлы дарын иесі. Оның көркемдік әлемі мен ұзак жылдар бойы толассыз жүргізіп келген ғылыми зерттеулерін танып білу жолы ғалымдар тарапынан атқарылар сан салалы аумағы мол арнаулы ізгі міндеттерді алға тартатыны бар.

М. Әуезов қолына алғаш қалам алған күннен бастап, өмірінің соңына дейін үзбей әдеби-сын, ғылыми еңбектер жазып, өмір бойы негізінен Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде, кейін өзінің атымен аталған КР Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институтында қызмет істеген. Жазушаның бүгінгі танда жарық көрген 50-томдық шығармалар жинағының он томына тек осы кездерде жазған ғылыми-сын еңбектері еніп отыр. Олар – әдебиеттану ғылымының барлық саласын түгел қамтитын, өзінің маңызды мәнін жоғалтпайтын терең танымдық мәнгілік еңбектер.

М. Әуезовтің үлкенді-кішілі мақала, зерттеу, окулықтарының қай-қайсысында болмасын әдебиеттану ғылымының үш саласы да бір-бірімен байланысып, сабактасып, араласып келіп отырады. Ол мейлі жеке бір жазушы жайлы, не оның жеке бір туындысы жайлы қысқа, нақты ой-пікір білдіргенниң өзінде, оны әдебиеттің теориялық заңдылығы негізінде, жалпы өсіп-өркендеу аясына байланыстыра отырып кеңінен толғайды. Сондықтан, оның кез келген сын, зерттеу еңбектерінің қай-қайсысын болмасын әдебиеттанудың жеке бір саласымен шектеп қою мүмкін емес. Дегенмен әдеби-ғылыми талдау, саралау, салалаудың қандайында болмасын, белгілі мөлшерде шарттылық орын лары сөзсіз.

Мұхтар Әуезов – шығармалары ұлттық шенберден шығандап көтеріліп, әлемдік мәдениеттің қымбат қазынасына толымды қор болып қосылған суреткер. Сондықтан бүгінгі танда туған еңбектерге қарамастан, оның мұрасы әлі ұзак уақыт жан-жақты, сан алуан, әр бағыттағы зерттеулердің объектісі болуы қажет. Табысына таңдай қағып, тапшысына бас шайқау – әдебиеттанудың марқайған кезіне жараспайтын мінез. Қазақ әсемдік ойы тарихында ерекше құбылыс – М. Әуезов туындылары идеялық-көркемдік, образдық, жанрлық ретпен де, ізденіс өрістері, қаламгерлік эволюция тұрғысынан да актара қарап, саралауды талап етеді.

М. Әуезов мұрасын зерттеуші, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ұзак жылдар қызмет істеген ғалым Рымғали Нұргали: «Әуезовтің суреткерлік өсу сатыларын оның дүниетанымымен, ғылыми ойының кемелденуімен диалектикалық байланыста қарастырғанда, жалпы

теориялық мәні бар өнімді пікірлер шығары хақ. Әдеби фактілер, тарихи деректерді мол білетін ерудиция, ақ пен қара былай тұрсын, қызыл мен қызғылт, көк пен қоғілдір бояулардың жігіндегі титтей нюанстардың өзін қалт жібермей, дәл көретін өте нәзік эстетикалық талғам, шала-шарпы құлағы шалған, ат үсті көзі тұсken жәйттер емес, өз көкіргінде шымырлап қайнап жатқан тылсым өнер тәжірибесінен алған нәрлі сәуле қосылып келіп, аталы ойлар, көсем сөздер туған. Қысқасы, М.О. Әуезов эстетикасындағы гармониялық бірлікте» - деп ғалым шығармашылығына сәтті баға берген.

М. Әуезов драмматургия саласында көп еңбек еткен. Мұның бірнеше себептері бар. Халық әдебиетінде, фольклорда форма жағынан драмматургияға жақын нұсқалар көп еді. Батырлар жырында толғаулар мол. Салт өлеңдері, беташар, сыңсу, жар-жар, жоктау түрі, мазмұны жағынан драмалық шығармалармен ағайында. XX ғасырға дейін казактың халық әдебиетінде драмматургияға өзек болатын мол қазына жиналды. Осы байлықты игерген қаламгер – М. Әуезов. Ол халық әдебиетінен нәр алды. Әрине, қазактың көшпелі өмірі, қаланың болмауы драмматургияның дамуына кедергі жасады. Қазақ тұрмысындағы сауық түрлері, қыз ұзату салтанаты, алтыбақан ойындары тұнғыш драмаға енгізілді.

М. Әуезов ТМД халықтары әдебиеті бойынша да зерттеулер жазды. Оның Руставели, Науай, Шевченко, Тоқай, Ахундов, Тоқтағұл тәрізді еліміздегі туысқан халықтар әдебиетінің классиктеріне арналған мақалалары мен талдауларында әдеби құбылыстарды салыстыра тексерудің көп мысалдары бар. М. Әуезов түркі тілдес халықтардың әдебиетін түп нұсқадан оқыды. Соңдықтанда ол қоңтеген қызықты салыстырулар жасап, осы әдебиеттерге тән кейбір ортақ занылыштарды сөз ете алды. Мәселен, ол Ә. Науай мен Абай өлеңдері арасындағы біртаалай үндестіктерді тауып көрсетті. Шығыс әдебиетінің ертеден келе жатқан игі дәстүрлерін қазақ жазушылар ішінен ең жетік білгені де М. Әуезов.

Көп ұлтты кеңес әдебиетінің көркемдік тәжірибесін қорытып, жетекші пікір айтып келген қаламгерлердің бірі М. Әуезов. Ол әсіресе түркі тілдес халықтардың әдебиетін түпнұсқадан оқып, солардың жетістігі мен олқылығын үлкен талдау тақырыбы ете біletіn. Оның “Кей ұлт жазушыларының романдары туралы” деген мақаласы кезінде әдеби жүртшылыққа ой салған еңбек еді. Мұнда ол өзбек, қазақ, қыргыз, татар жазушыларының ұқсас тақырыпқа жазылған бірнеше романын сөз етеді. Олардың жаналығын, шеберлік өрісін анықтайды. Бұл тәрізді зерттеу жазуға М. Әуезовке осы халықтардың ежелгі әдеби дәстүрлерін жақсы білгендігі де себепкер болғандығы түсінікті.

“Түркі халықтары әдебиетінің өркендеуі” деген күрделі зерттеуінің бір бөлігінде М. Әуезов Орта Азия мен Қазақстан, Кавказ әдебиеттерінің бұрынғысы мен бүгінгісін шолады, елеулі фактolar мен есімдерге тоқталады. Бұл халықтардың демократ ақын, жазушыларына орыс әдебиетінің үлгі, өнегесі деген мәселеге жиі оралып отырады. “Азербайжанда классик демократ Мырза Фатали Ахундов және Сабыр мен Мамедкулизаде, Грузияда Чавчавадзе, Арменияда Абовян, Налбандиян, Қазақстанда Абай, Осетияда Коста Хетагуров, Татарда Тоқай-баршасыда өздері ағартушы-демократтар бола тұрып, орыстың класиктерінің анық реализм өнерін үйренген”, – дейді ол.

Тәжік әдебиетінің ұлы шайырлары Рудаки, Фирдоуси, өзбектің классигі Науай, түрікмен әдебиетінің мақтанышы Мақтимқұлының шығармалары зор көркемдік қазына ретінде атап өтілген. Шығыс әдебиетінің дәстүрі, тарихы, табиғаты туралы көп жылдық ізденістер осындағы жүйелі, күрделі еңбекке ауып келуі заңды.

М. Әуезовтың шығыс әдебиетін оқып, біліп қана қоймай, оның идеялық-көркемдік озық жетістігін қабылдай білгендігі жазушылық тәжірибесінен де танылады. Қазақ әдебиет тілін байытуға шығыстың бейнелік, тілдік, қазынасын сіңімді пайдалана білгендігі оның үздік, жаңашыл бастамаларының бірі. Көп қаламгерлер шығыс тілдерінен келген сөздерді жатырқап, тіпті кейде “куғынға” салып жатқан кезеңдерде М. Әуезов мәселеге ғылыми тұрғыдан келіп, пайдалы, қажет дегенді іске жарата білген. Мұны біз екі салада – оның мақалаларында қолданған терминдерінен, көркем әдебиетке келтірғен бейнелі тіркестерінен көреміз.

М. Әуезовтың қазіргі роман және оның қаһарманы туралы толғамды пікірлері бүкіл одақтық әдеби сынның теориялық деңгейін көтерді. Өзінің және ұлт республикалары жазушыларының бай тәжірибесін жинақтап, ол суреткерлер алдында тың да биік міндеттер қойды. “Қазіргі заман әдебиетінің қаһарманы қандай болуы керек”, – деген сұрапқа ол: “Біздің замандастымыз- барша халықтың бақытын тілейтін, жалпақ дүниенің жан лебін жүргегімен ұғатын адам. Оны тебірентпейтін нәрсе жоқ- ел өмірі, достар мен қастар жайы ойын бөледі, саясат та, ғылым да, өнер де, еңбектегі жеңіс пен жетімсіздік те, коммунизм үшін һәм отаршылдыққа қарсы құрес те- бәрі-бәрі де оны толғандырады.... Ол осындағы адам”, – деп жауап береді.

Әдебиеттердің өзара байланысы, бір-бірін байыту мәселелері – М. Әуезовтің мақалаларында жүйелі көтерілген тақырып. Ол әлем әдебиетінің ұлы жетістіктерін тұған халқының игілігіне айналдыруды қөздеді. Әсіреле галым класикалық және кеңестік орыс әдебиетінің бар асылын үздіксіз насиҳат етті. Оның А.С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л.Н. Толстой, И.С. Тургенев, И.А. Крылов, Ф.М. Достоевский, А.П. Чехов, Н.В. Гоголь туралы мақалаларынан орыс әдебиетіне деген зор құрметі ғана көрініп коймайды, сол әдебиеттің жақсы дәстүрлері де білгір баяндалады. Ал орыс әдебиеті мен Абай шығармаларының арасындағы терең байланыстарға ол қоңтеген мақалаларын арнады. Орыс әдебиетінің зор табыстарын да М. Әуезов жақсы таныды және оларды үздіксіз үлгі етіп көрсетті.

М. Әуезов шығыстың кейбір ұлы ақындарының шығармаларын арнаулы мақалаларында да зерттеп отырған. Соның бірі – “Әлішер Науай” деген мақала. Бұл еңбек 1948 жылы Ә. Науай жинағына алғысөз ретінде жарияланған. Қазақ әдебиетіндегі Науайға бағышталған бірнеше байыпты мақала осы десек қателеспейміз. Ол мұнда данышпен өзбек ақынының өмірі мен өнерлік жолына кең шолу жасайды. Әлішердің заманын сыйпаттауға, оның үлкен дастандарына, ғазелдеріне қоңіл бөледі.

Ә. Науай шығармаларының өшпес даңқын, кемімес нарқын қазақ окушысына етene еніп таныстырган бұл мақала кейінгі қауымның Орта Азия әдебиетінің тереңдеп дамуына септескені сөзсіз. Әсіреле, мақаланың мынадай салмақты салыстырулары қазақ әдебиеті мен шығыс әдебиетінің байланысын зерттегісі келгендеге таудай тірек болғанда еді. “...Артына ұшан теңіз мол мұра қалдырған Ә. Науай жалғыз өзбек әдебиетінің қолемінде қалған жоқ, бертін келе Орта Азиядағы, шығыстағы көп елдің әдебиетіне үлкен әсер етті. Азербайджан, түркмен, татар, осман түріктерінің әдебиетіне тараган ұлгісінен басқа қазақ әдебиетіне де көп нәрлі жемістер берді. XIX қазақ әдебиетінің Абай, Шәнгереj, Шәді, Шортанбай, Ақан сияқты ірі ақындарын еске алсақ, бәрінен де Әлішер ғазелдерінің, дастандарының айқын сарындарын сезіп отырмыз”.

Грузин халқының ұлы ақыны Шота Руставелиге арналған мақаласында М. Әуезов батыс пен шығыс әдебиеттерінің ортакастығын да, айырмашылығын да кең арнада сөз етеді. Бұл тұста ол Низами дастандарын, соның ішінде “Ләйлі – Мәжнүнді” қысқаша мінездеп береді. Автор “Жолбарыс терісін жамылған батыр” дастанындағы адамгершілік, достық идеяларының молдығын, мұнда грузин халқының ең асыл армандары көрініс бергенін айтумен шектелмей, осы шығарманы қазақ тіліне қалай аудару жөнінде де кемел кеңестер береді. Ол қандай тақырыпты сөз етсе де, әңгіменің аяғын әдебиеттер байланысына, халықтар ынтымағына экеліп тірдейтінін көреміз.

М. Әуезовтың қырғыз эпосы – “Манасты” зерттеуге көп еңбек сіңіргені де халықтар арасындағы туыстықты ардақтауынан деп білеміз. Ол шығыс халықтары әдебиетімен қатар фольклорын жақсы білген. “Қозы Қөрпеш – Баян сұлуды” шығыстың романдық эпостарымен бір қатарда салыстыра қарайтын кездер мұны сипаттайды.

Шығыс әдебиеті тақырыбының М. Әуезов шығармашылығында түрлі формада үздіксіз көтеріліп келгенін оның өмірінің соңғы шағында жазылған “Тагордың кеменгерлігі” деген мақала да сипаттай алады. Мақаланың алғашқы сөйлемдерінде-ақ автор Тагордың тарихи орынын, шығармашылығының бағытын белгілеген. “Үнді халқының рухани мәдениетінің даналыққа толы, әрі алуан түрлі, ұлангайыр аясында Рабиндрант Тагордың тамаша тұлғасы ғажайп жарқырап көрінеді ол шет жүрттық бұғаудан босар шақтағы жаңа Үндістанның құдіретті де қуатты бейнесіндей. Оның тұлғасы батыс пен шығыс мәдениетінің тұтаса тоғысқан бір әлеміндей, аскар алып шыңындей”.

“Тагордың кеменгерлігі” деген мақала аз қолемде көп мағына сыйғызудың, публицистік жалындықты ғылыми нақтылықпен, тереңдікпен ұштастырудың үлгісі. Мұнда Тагор туындыларының бірегей бейнесі, сирек тағдыры қанатты сөздей қыска, әрі мәнді мінезделеген. Мақала аяғын автор: “Өзінің творчестволық тағдырын өз халқының, өз ел-жүртіның тағдырымен табыстыруды терең, толғана ойлаған талай-талай жазушы Тагор мұрасындағы нәр мен құнардан ғажайып тағылым табады”, – деген дәл де қуатты сөздермен көмкерілген.

Ал, М. Әуезовтің түрлі мақалалар арасында нақтылы сипатталған шығыс ақындары мен ойшылдарының есімі біз келтіргеннен анағұрлым мол. Бұл күнде халқымыз өшпес мұралармен қайта табысып отырған қазақ жерінің орта ғасырдағы кеменгер ғалымы Әл-Фарабидің де ардақты атын М. Әуезов зерттеулерінен кездестіргенімізге қуаныштымыз. Ол барлық еңбектерінде тарихи құбылысты әлеуметтік түрғыдан бағалап, өзінің озық дүние танымын байқатады.

Л.А. Мекебаева
(*филология гылымдарының кандидаты, доцент,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*)

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ МЕН ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЛАМГЕРЛЕР МҰРАСЫ

ХХ ғасыр басындағы қазақ қаламгерлері өмірден үйренумен бірге әр түрлі ізденістерді де бастан кешті. Тәжірибе жинақтады, жаңа да ірі тәсілдерді шығармашылықпен менгерді. Әлем және орыс әдебиеттерінің үздік ұлгілерінен өнеге алу процесі өркенде, әдеби-мәдени байланыстар тереңдей түсті.

Қазақ прозасының даму жолынан әр алуан тақырыптарды қоркемдікпен игеру бағытындағы ізденістерді Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми бағыттарынан қөреміз. Себебі бұл бүгінгі өзекті тақырыптардың бірі деп есептеледі. Халық өміріндегі саяси-әлеуметтік істердің әдеби-эстетикалық тұрғыдан менгерілуі, кейіпкердің рухани әлеміндегі түрлі қоркемдік аспектілерде көрініс тауып жаңа сапалық дәрежеге көтерілді.

Осы бір қоркемдік ізденістердің өркендең өсу кезеңінің көріністері А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы т.б. шығармашылықтарында сайрап жатыр. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология факультетінде азаттық-ағартушылық идеяны арқау еткен ардагерлердің қоркемдік ізденістері терең зерттелетіндігі шындық.

А. Байтұрсынұлы, Ш. Құдайбердіұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы т.б. қаламгерлердің әңгімeden бастап, поэзия, повесть, романдарындағы қоркемдік ізденістері әдебиет тарихын зерттеушілер тарапынан жан-жақты айтылып келеді. Суреткерлер қаламынан туган шығармалардың мазмұны мен құрылымын, қоркемдік ерекшеліктерін, шеберлік сырларын зерттеу – қазақ әдебиеттану ғылымы үшін аса маңызды істердің бірі болып табылады. Олардың әдебиетімізге қосып отырған жаңалығын ашып қөрсету ісіне белгілі әдебиет сыншыларымен қатар Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қазақ тілі мен әдебиетінің мамандары да өз үлестерін қосып келеді.

Қазақ әдебиетінде қоркем шығарманың даму тарихын зерттеген ғалымдар С. Қирабаев, Т. Қекішев, Қ. Әbdезұлы, Д. Ысқақұлы, С. Негимов, З.Бисенғали, Ө. Әbdиманұлы еңбектері мен мақалаларында құнды пікірлер баршылық.

Ж.Аймауытұлының өмірі мен шығармашылығы жайлы алғаш рет академик С. Қирабаев «Жүсіпбек Аймауытов» атты еңбегінде сөз етеді: «Жүсіпбектің сан салалы шығармашылық қызыметі дәуірдің талап етуінен туады. Бұл – бір Жүсіпбек басындағы ғана емес, қазақ интеллигенциясының алғашқы буынына түгелдей ортақ сипат. Бұғін біз Жүсіпбектің қоркем туындыларының әдебиет тарихындағы орнын, жазушы шеберлігін, ізденістерінің байсалдылығын айта отырып, оның барлық шығармашылығының тарихи маңызын айрықша атайдыз» /1, 24-б./. Профессор Р. Тұрысбектің «Жүсіпбек Аймауытұлының әсемдік әлемі» монографиясында қаламгердің шығармалары тақырыптық, мазмұндық тұрғыдан талданып, қоркемдігі мен шеберлігі туралы: «Ж.Аймауытұлы еңбектерінен (әдебиет, тіл, театр, тәлім-тәрбие ісі т.т.) алуан ізденіс ұлгілері, мол өмір тәжірибесі, кейіпкер эволюциясы, ой-сөз жүйесі, тіл-стиль бедері бейнелі һәм бедерлі, қоркем де шешен, табиғи белгі-сипаттарымен назар аудартады. Өмір материалын танып-талдау, образ жасау жолдары, халық тарихы мен мәдениетіне қатысты дерек көздерін зерделеу, кезең-құбылыс сипаттарына мән беру, сюжеттік құрылым мен қоркемдік құралдарды жүйелі пайдалану сынды белгі-ерекшеліктер – Ж.Аймауытұлы шығармашылығынан, әсемдік әлем иірімдерінен терең танылады» /2, 230-б./ деген пікір айтылады. Әдебиет зерттеушілері З.Бисенғали, Д. Ысқақұлы, Г. Бельгер, Г. Піралиева т.б. жазушының әңгіме, повесть, поэзия, романдарының қоркемдік ізденісін, тілдік дамуын айқындауға, әдеби тілге қосып отырған жаңалығын ашып қөрсету ісіне ат салысып келеді. Жас ғалымдар Қ.Әbdікованың «Ж.Аймауытұлының шығармаларындағы тұлға концепциясы», А.Зейнұллинаның «Жүсіпбек Аймауытұлының қазақ романын қалыптастырудың ролі», Р.Досжанованың «Ж. Аймауытұлының прозасындағы лексика-семантикалық қайталамалар», Г.Шоқымның «Ж.Аймауытов романдарындағы қосунді сөз», Д.Құсайыновтың «Жүсіпбек Аймауытовтың қоғамдық-саяси көзқарастары», Н.Куантаневтың «Жүсіпбек Аймауытұлының публицистикасы» т.б. кандидаттық диссертацияларында жазушы шығармалары жан-жақты талданып, зерттелген.

Осы уақытқа дейін университетіміздің көш бастаушы ғалымдарының біршама еңбектерінде Ж. Аймауытұлы, А. Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М. Жұмабаевтың шығармалары талданып, жетістік-кемшіліктері айтылып, жоғары бағаланып, қоркемдік құралдары арнайы қарастырылуда. Сондықтан да қаламгерлердің суреткерлік шеберлігі, өмір шындығы толыққанды қоркем

бейнелерімен жеткізу бағытындағы ұстанымдарына баса назар аударылуды. Мысалы әдебиет зерттеушісі, профессор Ө.Әбдіманұлының: «Ахмет Байтұрсынұлы өз еңбегінде асыл сөздің ұлттық айшығын, оның қазақ сөз өнеріндегі өзіндік орнын дәл танып, сөйтіп кейінгі зерттеулерде сөз бола бермейтін көп жайтарды сөз етеді. ...Мұнын өзі Ахаңың ұлт әдебиетінің өзіндік ерекшелігіне баса назар аударғанын танытса керек-ті. Бұларды біз қанша тіл ғылымина, соның синтаксистік саласына қатысты дегенмен, әдебиетті әдебиет етегін тіл екенін естен шығармауымыз керек» /3, 41-б./, – деуі әдебиет шындығынан алынған құнды пікір болды.

А. Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаевтың мол шығармашылық мұраларын, ондағы қоғамдық-кезеңдік көріністері мен сыр-сипатын, өмір-уақыт талаптарын, адам әлемінің алуан қыр-сырын зерттеу қажеттіліктері туындағы.

Осыған орай А. Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Дулатов тәрізді шығармашылық жолы 20-жылдарда басталған сөз шеберлерінің туындыларына З.Бисенғали, Т.Кәкішев, Қ.Әбдезұлы, З.Сейітжанов, Ж.Тілепов бастаған бірқатар ғалымдар тараҧынан жан-жақты талдау жасалды. Белгілі қаламгерлердің қалдығын рухани мұрасының маңызды мәселелері көрсетіліп бүгінмен байланысина да назар аударылды. Негізгісі, өмірі мен қызметтерін сөз ету арқылы XX ғ.б. әлеуметтік-қоғамдық ахуалға, ұлттық-руханияттық мәселелерге дең койылды. Сонымен қатар Ж.Аймауытұлының өмірі мен қаламгерлік қызметінің әр түрлі қырларына байланысты ойлар айтылып, зерттеулер жүргізілді.

Қаламгердің әр түрлі тақырыптағы туындыларынан қоғам, кезең шындықтары, өмір-уақыттынысы терең сезіледі. Әсіреле, проза жанрында жазушының жаңа тақырыпқа барлау жасап қана қоймай, сонымен қатар шығармашылық жаңа шешімге қадам басатыны да анфарылады. Сол арқылы ол төңкеріске дейінгі және онаң кейінгі кездегі, қым-қигаш тарихи оқиғаларды жеке кісі жасайтын әрекет арқылы буырқанған дәүірдің көкейкесті мәселесін көркем туындыларында шебер қолданған. Бұл тұрғыдан келгенде Ж.Аймауытұлы прозалық шығармаларында да ескі өмірдің қындығын көрсете отырып жаңа заман өзгерісін дұрыс байқата алған деп айтуда болады. Жазушының қоғамдағы ымырасыз қайшылықтарды суреттеуі шығарманың композициялық ширақ шығуна эсер еткен.

Қаламгер шығармаларының ерекшелігі өмір шындығын көрсетудегі түр жасай білуінде дер едік. Түрлі шығармада түрліше баяндау мәнері бөлектеніп, белгілі бір міндетті атқарып отыратынын айтуда болады. Сол арқылы оқиға шыныршық атып, оқырманды еріксіз қызықтырады. Бұл тәсіл шығармадан шығармага бүрынғысынан да бетер шындалып жетіле түседі. Егер жазушы түрлі әңгімелері мен повестерінде бір мақсатқа жетуді көздесе, романдарында қоғамдағы әлеуметтік сілкіністерге баға беріп, оларға талдау жасалады. Сол арқылы қоғам, уақыттынысын, өмір-түрмис сырларын терең ашып көрсетеді. Осылардың бәрінен жазушының дүниетанымы, көзқарас-мұраттары айқын көрініп тұрады.

Сонымен бірге қарапайым адам тағдырын назарынан тыс қалдырмай, оның қындықты жеңіп, жарқын болашаққа деген талпынысын да мейлінше шебер кестелейді. Әсіреле қазақ шаруасының қат-қабат харakterін ашу арқылы жазушы сырт қарағанда елеусіз тақырып саналатын оқиғаның өзінің сырын аша отырып, оқырманға маңызды құбылыстың сыр-сипаттарын көркем, нанымды баяндалатыны айқындалады.

XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы қазақ әдебиеті өсу, толысу үстіндегі жаңа сапасымен ерекшеленеді. Түрлі тарихи бетбұрыстар ықпалын көркем сөз иелерінің жете зерделеп, жанаша тың серпіндер жасағандығы аталған кезеңнің көркем шығармаларынан айқын танылады. Қазақ ақын-жазушылары осы жылдары қоғамдағы құрделі мәселелерді, төңкерістер тұсындағы өмірдің даму бағыттарын, халық өмірін, еңбек тынысын жан-жақты танып, саны қалың бұқара мұддесі тұрғысынан жинақы, көркем қалпында көрсетті.

Негізінен алғанда, XX ғ.б. қазақ әдебиетінде қоғамдық жағдайымен бірге ұлт мұраты, өмір-уақыттынысы, руханият ісі кең көлемде көрініс тапты. Көркем әдебиет жанрлары жетіліп, онда қоғамдық құбылыстардың мәні мен сырьы, адам факторы, өмір-уақыт шындықтары, еңбек мұраты, жаңа заманың бет-бағыттары кең орын алды. Демек, қоғамдық ахуалдар туғызған, өмір-уақыт ұсынған тақырыптар қазақ әдебиетіндегі көркемдік-рухани мәселелерден, ұлттық прозадағы идеялық-көркемдік ерекшеліктерден жан-жақты көрініс тапты. Әдебиеттің көркемдік көкжиегі кеңіп, жас қаламгерлермен толығып, тақырып ауқымы артып, мазмұн мен түр ұлғайып, жанр мен шеберлік кең өріс алып, дамудың даңғыл жолына тұсті. Басты ерекшелік – XX ғ.б. қазақ әдебиетіндегі көркемдік-рухани мәселелер ақын-жазушылар шығармашылығынан да, жанрлар жүйесінен де ізденіс іздерінен де терең көрініс берді.

Алаш арыстары А. Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, М.Дулатов ұлттық әдебиеттің барлық жанрында өнімді еңбек етіп, жанрлар жүйесінің дамуына зор

әсер етті. Олардың шығармашылығын жан-жақты зерттең, терең тануға байланысты конференциялар өткізіліп, әдеби-мәдени шаралар жүзеге асырылды. Қазіргі таңда да қalamгерлердің қалдырған мұралары Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде әдеби-ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттелуде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қирабаев С. «Қайта оралған қalamгер», «Ұлы тұлғалар» ғылыми-ғұмырнамалық серия. – Алматы: 2003.
2. Тұрысбек Р. Жұсіпбек Аймауытұлының әсемдік әлемі. – Алматы, 2003.
3. Әбдіманұлы Ә. «Әдебиет танытқыш» пен «Сөз өнеріндегі» әдеби таным үндестігі // Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары – Алматы, 2012.

H.K. Сарсекеева

(кандидат филологических наук, доцент,

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби)

УВЕРЕННЫЙ ШАГ В БУДУЩЕЕ

4-5 апреля 2014 г. в филиале АОО «Назарбаев интеллектуальные школы» г. Семей состоялся второй по счету Республиканский фестиваль науки среди учащихся 7-10-х классов указанных школ «Шаг в будущее» («Step into the Future»). Учредителями данного фестиваля, кроме АОО «Назарбаев интеллектуальные школы», стали Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Специализированный учебный центр имени А.М.Колмогорова Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова, Общероссийское общественное движение творческих педагогов «Исследователь», Государственный университет имени Шакарима г. Семей, Городское управление «Отдел образования г. Семей». Очная экспертиза научных проектов, ранее прошедших отборочный тур, осуществлялась преподавателями КазНУ им. Аль-Фараби, Госуниверситета имени Шакарима г. Семей, учителями школ г. Семей по 13-ти секциям: *Математика, Физика, Информатика, Биология, Экология, Химия, Медицина, физкультура и здоровье, Экономика, Русский язык и литература, Казахский язык и литература, Английский язык, История, География и краеведение*. 148 учащихся РК защищали перед экспертами свои научные проекты по указанным предметным областям науки, знакомились, обменивались собственными достижениями, работали в организованных для них мастер-классах.

Участие в подобных мероприятиях предоставляет возможность проанализировать сильные и слабые места в своей подготовке, выяснить, над чем работать дальше, в конкурентной борьбе со сверстниками не только продемонстрировать свои знания, но и получить новые, творчески самореализоваться наконец. Все без исключения участники фестиваля подготовили баннеры, на которых были четко обозначены цель, задачи, гипотезы исследования, кратко описаны методы исследования и представлены полученные результаты. Так, по секции *Русский язык и литература* было представлено 25 научных проектов, а председателями жюри были доценты кафедры русской филологии, русской и мировой литературы КазНУ имени Аль-Фараби, кандидаты филологических наук Абаева Ж.С. (язык) и Сарсекеева Н.К. (литература). Особо оценивалось умение авторов проектов обосновать свой выбор в отношении материала для языкового анализа, представить творчество того или иного выбранного ими автора в литературном и социокультурном контексте его эпохи, знание биографии и этапов творческого пути талантливой личности, значение ее вклада в литературно-культурное наследие и др.

Диапазон тем научных проектов был весьма широк, как и их научная оснащенность. Кроме того, ряд из них имел определенное прикладное значение, как, например: *Топонимика Казахстана в творчестве Павла Васильева, Национально-культурные концепты времен года в казахской и русской поэзии, Функциональный анализ глагольной лексики в профессиональном языке шахтеров Караганды, Граффити города Семей, Особенности перевода басен И.А.Крылова Абаем Кунанбаевым и Ахметом Байтурсыновым, Особенности языка СМС-сообщений в социальных сетях, Изучение лирики М.Жумабаева и М.Ю. Лермонтова в контексте духовно-нравственных ценностей (стихи «Сүйемін» и «Родина»), Степная песнь Павла Васильева, поэта Павлодарского Прииртышья, Параллели творчества С.Есенина и П.Васильева (на примере женских образов), Названия казахстанских конфет как особый класс pragmatонимов и др.*

В недавнем Послании народу Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева говорилось о необходимости воспитания подрастающего поколения на примерах прогрессивных идеалов, воплощенных в истории и крупнейших исторических личностях, в лучших произведениях искусства и литературы народов мира. Думается, участники состязаний, готовясь к ним, извлекли тем самым для себя необходимые уроки.

Дух состязательности присутствовал уже в торжественной церемонии открытия фестиваля: на линейке в гостеприимно принявшем участников и гостей мероприятия филиале АОО «Назарбаев интеллектуальный школы» г.Семей выступали ребята, ставшие победителями конкурсов, проходивших порой далеко за пределами нашей страны. Юным участникам, их призерам и победителям, удалось «зажечь» не только своих сверстников, но и присутствовавших в актовом зале школы руководителей городского департамента образования, учителей и членов жюри – представителей вузов Москвы, Алматы, Семея, сняв тем самым психологическое напряжение. Этой же цели способствовала и пятиминутка «Давайте познакомимся», в рамках которой участникам, включая и членов жюри, предстояло составить «Формулу своей личности», включающую черты характера, увлечения, ожидания от фестиваля. Формула озвучивалась и представлялась остальным визуально на отдельном лепестке-листочке, из которых затем сформировалось целое древо- древо познания.

В исполнении участников Фестиваля артистически выразительно прозвучал гимн, авторами слов которого были ученицы 12-го класса филиала АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» г. Семей Бадиева Айзада и Алипбекова Улпана: *Казахстан, ты мой дом, моя страна! Вместе мы, и у нас одна судьба! Так вперед по дорогам Наук - Фестиваль зажигает свой звездный круг!*

Следует отметить, что в поле зрения учащихся, обращающихся к изучению произведений литературы, все чаще оказывается опыт творчества казахстанских авторов – А.Шарипова, О.Сулейменова, С.Санбаева, О.Бокеева, М.Симашко, Г.Бельгера, П.Васильева. Вместе с тем не остались без внимания шедевры русской и мировой литературы, при этом авторам проектов удавалось порой обнаружить новые, неизбитые грани широко известных классических произведений и их образной системы, как, например: *Как выглядит герой поэмы Байрона «Шильонский узник?», Психологизм П.Мериме в новелле «Арсена Гийо», Семейные отношения древних греков и др.*

Отрадно, что современные школьники, отдающие предпочтение филологии, все чаще берутся за темы комплексного характера, где можно проявить собственную индивидуальность, но обязательным условием остается при этом полнота использования литературного либо языкового материала, оригинальность и самостоятельность подхода, полнота и грамотность, последовательность и логика в изложении наблюдений и выводов.

Все участники внимательно, заметно волнуясь, слушали друг друга, проявляя тем самым товарищескую поддержку и солидарность, обретая опыт публичных выступлений. Всех их, независимо от выбора будущей профессии, объединила любовь к русскому языку и литературе - «*достояние, переданное нам предшественниками..., могущественное оружие, в руках умелых способное совершать чудеса*», как писал И.С.Тургенев. Пусть не всем из них суждено стать студентами высших учебных заведений, главное, они обрели высоко ценящийся во все времена опыт обращения с великим даром – Словом, необходимый каждому члену нашего общества, делающего уверенные шаги в будущее.

Уверенный шаг в будущее совершил и коллектив Казахского национального университета имени Аль-Фараби, за последние годы продвинувшийся в международном рейтинге QS сразу на 250 пунктов, войдя в число 400 лучших вузов мира. Первым среди университетов Центральной Азии наш университет подписал меморандум с ООН в области образования и культуры и единственным из вузов Казахстана принял в программу ООН «Академическое влияние». Единственный из вузов стран СНГ КазНУ имени Аль-Фараби открыл свою секцию на Глобальном саммите ООН по устойчивому развитию «РИО+20» в Рио-де-Жанейро, первым в Центральной Азии удостоен знака превосходства QS Stars- «Три звезды».

Учитывая большой интерес многих зарубежных вузов к опыту трансформации КазНУ в исследовательский университет и его достижения в мировых рейтингах, Оргкомитет III съезда ректоров вузов Азии постановил провести форум в текущем году в конце мая на базе нашего университета. И это событие станет еще одним уверенным шагом в будущее Казахского национального университета имени Аль-Фараби в юбилейный для него год – 80-летие со дня основания, еще одним важным шагом к сближению и интенсивному диалогу между вузами в поиске новых путей их развития и сотрудничества в научно-образовательной сфере.

Н.Б. Сагындык
(кандидат филологических наук,
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби),
К.Е. Жанабаев
(кандидат филологических наук,
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби)

О ЛИТЕРАТУРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ В КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ

История народного образования и воспитания в Казахстане имеет глубокие исторические корни. Она развивалась в русле древних традиций, в основе которых лежат принципы народной педагогики.

Первые представления о мире и элементы воспитания получили отражение в древних обрядах и ритуалах, в казахской устно-поэтической культуре, в речах мудрых степных ораторов – казахских биев и акынов. Все эти образцы народной культуры обогащены пословицами, поговорками, вековой мудростью, традициями.

Еще великий поэт и мыслитель классического Востока Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммед ибн Тархан ибн Узлаг аль-Фараби афористически высказался о том, что «воспитание и образование – два крыла подрастающего поколения в движении мира». О пользе народных традиций воспитания и образования также говорится в «Науке о том, как быть счастливым» Ю. Баласагуни и в «Сборнике тюркских наречий» М. Кашгари, а также в поэзии акынов и жырау, салов и серэ.

Вся история образования и воспитания в Казахстане в условиях господства фольклора и эпической устной литературной традиции (авторской индивидуальной поэзии) утверждает красоту и духовное совершенство национального идеала, выдвигает правила и принципы, выработанные общественной практикой народа, представлена могучим комплексом культурных достижений, именуем живой традицией.

Но традиции образования и воспитания не являются мертвой застывшей формой культуры. На разных ступенях общественного развития она всегда обогащалась новыми достижениями, органической преемственностью, проявлением передовых тенденций, активной созидательной деятельности какой-либо отдельной личности в пору наивысшей точки развития ее творческих способностей, новаторством.

Традиция и новаторство – две самые большие силы,двигающие науку и практику. Благодаря первой сохраняются, обретают значимость актуальные ценности и достижения национальной культуры, благодаря второй – она развивается в русле преемственности, изменений и поступательного обновления.

В условиях глобализации национальные вузовские педагогические традиции образования и воспитания подвергаются угрозе влияния, деформации. Они пытаются сохранить свои традиционные ценностные ориентиры, но мир сильно усложнился, и инновации в образовательном процессе стали острой необходимостью. Это – вызовы времени. Лишь модернизация науки и инновационные технологии в сочетании с отечественными традициями образования и воспитания могут сделать нашу вузовскую систему конкурентоспособной, мобильной, современной.

Ярким примером такого сочетания может стать современная образовательная система Казахского национального университета имени Аль-Фараби, который во все времена своего существования был и остается флагманом отечественной науки и образования, зеркальным отражением глубоких культурно-образовательных процессов, происходящих в нашей стране, Республике Казахстан.

Одним из лучших вузов современности «на протяжении всей истории высшей школы по праву считается Казахский национальный университет имени Аль-Фараби. Он, по словам Президента Нурсултана Назарбаева, является «законодателем моды» всей системы высшего образования, успешно формирующим образовательный и научный потенциал республики. Учиться в таком вузе – большая честь, потому что КазНУ имени Аль-Фараби можно назвать олицетворением элитного образования», отмечается в прессе.

Особое место в образовательной системе университета занимает филологический факультет. Он отличается от других факультетов университета своими богатыми литературно-педагогическими традициями. Интеллектуально-педагогическое ядро филологического факультета на сегодняшний день составляет кафедра казахской литературы.

История кафедры казахской литературы неотделима от истории университета и истории всей страны.

С самого своего основания в 1937 году кафедру возглавляли видные организаторы науки, крупные писатели, академики, ученые-литературоведы. Кафедра знала много замечательных творческих личностей, испытала много политических перемен.

На протяжении более чем 70 лет она была кузницей научных и педагогических кадров для республики. История ее становления, развития и ее современного состояния уникальна, и университет дорожит ее бесценными традициями.

Так, основателем кафедры является выдающийся казахский писатель, классик мировой литературы, академик М.О. Ауэзов, автор всемирно известного романа «Путь Абая».

Им заложены основы многих наук. Центральной наукой следует считать абаеведение. М.О. Ауэзов был не только великим писателем и ученым, но и талантливым педагогом, воспитавшим целую плеяду ученых, преподавателей вузов, работников школ.

Верно отмечает одна из исследовательниц его творческого наследия, высказывания М.О. Ауэзова того периода о проблемах развития науки, культуры, искусства и народного образования и по сей день не потеряли своей ценности и значимости.

Пламенный патриот, горячо любивший свою Родину, М.О. Ауэзов считал, что просвещение народа, воспитание и образование... являются важнейшей задачей, для разрешения которой стоит жить, бороться и неустанно работать... Просветительская деятельность молодого Мухтара характеризуется его исключительной преданностью делу народного образования, верой в творческие силы народа, горячей любовью к детям, энтузиазмом и смелостью в постановке и разрешении теоретических и практических вопросов образования. Со страниц газет и журналов он призывал народ учиться, обогащать свои знания, крепить единство и сообща бороться с пережитками прошлого. Автор острых и актуальных статей затрагивал важнейшие стороны педагогики, проблемы составления учебных программ и учебников, формы и методы обучения детей на научной основе.

Из этого высказывания мы видим, что педагогическую деятельность ученым не отделял от литературной. Все для гения было творчеством, видим его самоотверженную натуру, преданность любимому делу.

Под благодатным воздействием писателя, ученого, педагога М.О. Ауэзова возросла блестящая когорта научных кадров. Все они оставили неизгладимый след в истории университета и кафедры: Б. Кенжебаев, Б. Шалабаев, З. Кабдолов, Х. Суюншалиев, Т. Какишулы, С. Ордалиев и другие.

Все они унаследовали литературные и педагогические традиции М.О. Ауэзова.

Одним из талантливых учеников великого писателя и педагога считается академик, писатель З. Кабдолов, автор замечательных романов, оставивших яркий след в истории казахской литературы.

Академиком З. Кабдоловым также написаны значительные труды в области педагогики и психологии литературы и искусства, в которых он говорит о воспитательной роли литературы в процессе обучения и исследования, об эстетике слова, раскрывающего гуманистические и культурные ценности литературы.

Так, основным пунктом всех его эстетических работ остается вопрос о воспитательном значении литературы. Эта традиция, по его верному наблюдению, восходит к Абаю, который считал что «поэтическое слово – царь среди слов». Ученый утверждал, что высшим смыслом поэтического искусства становится служение родному народу своим искусством и вслед за бессмертным учителем утверждал, что все поэтическое мастерство Абая имеет глубоко народный источник, что и Абай считал единство воспитания и обучения важнейшим педагогическим принципом.

Анализируя произведения Абая, Магжана, М.О. Ауэзова, А. Байтурсынова, ученым отмечает не только их выдающиеся литературные достижения, но и поднимает этические, эстетические, культурологические проблемы, объясняет сущность их морали, прививает правильные эстетические и этические понятия, объясняет нравственные категории, формирует культуру обучаемого и исследующего, обращает внимание на художественный мир личности, его неповторимые чувства, его душевную красоту и полноту, раскрывает секреты его интереса к миру и жгучей потребности в творчестве. Он объясняет это стремлением пересовать мир «по своему образу и подобию», «по законам, им установленным».

Так воспитывается гражданин-патриот, развивающий свой язык, родную культуру.

Много внимания уделял исследователь и своим предшественникам, талантливым писателям, творчеству первых ученых, видных педагогов: С. Кубееву, К. Жубанову, А. Байтурсынову, Ж. Аймауытову, М. Дулатову, М. Жумабаеву и другим, оказавшим заметное влияние на историю казахской литературы и педагогики.

Последний роман писателя «Мой Ауэзов» также свидетельствует о замечательных литературно-педагогических традициях, о влиянии великого предшественника на своего ученика.

Среди талантливых ученых-исследователей, руководителей кафедры, организаторов науки следует назвать Бейсенбая Кенжебаева, доктора филологических наук, профессора.

Много внимания уделял ученый воспитанию подрастающего поколения. Как автор многочисленных работ в области истории казахской литературы он личным своим примером, всем своим научным творчеством, высокой внутренней культурой и поразительной работоспособностью представлялся подлинным ученым-педагогом, исследователем, который во главу угластавил воспитательно-образовательные традиции национальной литературы.

На конкретных примерах исследователь демонстрировал силу духа, несгибаемую волю своих литературных героев, выявлял их стремление отстаивать национальные идеалы.

Работы Б. Кенжебаева тесно связаны с историей национально-освободительного движения в Казахстане, с темой борьбы за независимость, с героическими образами национальной истории и литературы казахского народа. Все его статьи, монографии, учебники несут большое воспитательное, нравственно-патриотическое, эстетическое содержание.

В своих трудах автор поднимает вопросы воспитательного и образовательного значении литературы, утверждает, что все эти воспитательные традиции были изначально связаны с искусством слова, с музыкально-песенным и театральным творчеством казахского народа.

На эту же сторону педагогики в свое время указывали И. Алтынсарин и С. Кубеев. Они рассматривали процесс исследования и преподавания литературы в непосредственной связью с образом жизни народа, исходили из характера его повседневной хозяйственной практики, в связи с привычными и понятными казахскому слуху образами его родной действительности. Все эти наблюдения обобщил в своих трудах Б. Кенжебаев и бережно передал своим последователям.

Кафедра истории казахской литературы и теории и сегодня играет огромную роль в деле национального образования и воспитания и является одним из ведущих интеллектуальных центров на постсоветском пространстве. Она имеет огромные научные и творческие связи со всеми крупнейшими мировыми исследовательскими центрами и является гордостью гуманитарной науки Казахстана. Но творческая интеллигенция всегда помнит о первых основателях литературоведческой науки в республике, и о замечательных традициях, оставленных ими нам в наследство.

A.Ш. Асқарова
(*филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*)

АДАМЗАТ ДАМУЫНДАҒЫ БІЛІМ ОРДАЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Елдің интеллектуалдық өресін, рухани деңгейін айқындайтын көрсеткіштер – білім ордаларының қызметі мен деңгейіне тікелей байланысты. Орта білім беру мекемелерінен тартып, жоғары оқу орындарына дейінгі аралықтағы білім ордалары адамзат дамуын жеделдетуге елеулі үлес қосып келеді. Осы орайда жалпы білім беру дәстүрінің адамзат қоғамында көне дәуірлерден қазіргі кезеңге дейін даму барысы мен мазмұнын шола отырып, бірқатар түйіндер жасауға болады. Бұл ретте университеттердің алдын орны ерекше. Олар озық ғылыми ой мен даналық пайымдамалардың, әйгілі ұстаздар мен білімпаз данышпандардың шоғырланған ордасы болып табылады.

Жалпы университеттердің пайда болу тарихы да, олардың даму барысы мен түрлерге бөлінуі де арнайы қарастыруды қажет етегін қызықты тақырып. Білім тарихын зерделеген деректерге қарағанда, Еуропадағы ең алғашқы университет Константинополь университеті көрінеді. Оның негізі 425 жылы қаланып, 848 жылы университет мәртебесіне ие болған. Әлемдегі ең көне университеттердің қатарына 859 жылы Фес қаласында негізі қаланып, үздіксіз жұмыс жүргізіп келе жаткан Марокколық әл-Карауин университеті болып есептеледі. Болон университеті XI ғасырда ашылған. Қарап отырсақ, жалпы білім жүйесінің негізінде дін жатыр. Шығыста ислам дінінің пайда болуына орай медіресе мектеп жүйелері дамыды, ал батыста дінді өзек етіп қалыптасқан бірқатар монастырлық мектептердің негізінде Париж университеті өсіп жетілді. Олар католик шіркеуінің қамкорлығында болған. 1117 жылы Оксфорд университеті студенттерге білім бере бастады. Әлемге әйгілі осы университеттің тарихына қарап отырсақ, университет студенттері мен профессорларының Оксфорд тұрғындарымен қактығысы салдарынан оқымыстылардың елеулі тобы солтүстікке қарай ауады да сонда Кембридж университетінің негізін қалайды. Әсіресе XIV ғасырда Еуропаның бірқатар елдерінде университеттер көптеп ашылды.

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, Еуропада университеттердің қаулаш ашылуына белгілі дәрежеде ислам дінінің Еуропага дендей енүі ықпал еткен. Ортағасырларда араб халифатының ірі орталықтарының бірі Испанияда қоныс тепкені мәлім. Дінмен бірге білім ғылым, мәдени жаңалықтар да қосыла келген. Крест жорықшыларының кезекті аттаныстары барысында еуропалықтар араб-мұсылман әлеміндегі мәдени жаңалықтармен де танысады. Сол арқылы мәдени ауыс-түйістерге жол ашылған.

Еуропа елдерінде білім жүйесі дами келе университеттер негізгі екі үлгісі: неміс және француз үлгісі пайда болады. Немістік үлгі Вильгельм Гумбольдт пен Фридрих Шлейермахердің тұжырымдарына сүйенген. Бұл тұжырымдамалық өзекке сәйкес университеттер академиялық еркіндікке, лабораторияларға ие болуы тиіс, семинарлар өткізуі керек. Ал француз университеттерінде қатаң тәртіпке басымдық берілген. Аталған университеттерде XIX ғасырга дейін діннің рөлі ұstemдік танытты. Кейіннен барып бұл үрдіс бәсендеп, университеттер заман сұранысына орай ғылыми зерттеушілік жағына қарай ойыса түсті. Әсіресе, неміс университеттерінде ғылыми зерттеулер жүргізу ісі айрықша өрістеп, француздық үлгіге қарағанда кеңірек тарапады.

Білім жүйесінің озықтығымен көзге түсетін Германия университеттері сонымен бірге тағы да бірқатар өзіндік ерекшеліктерге ие. Жоғарыда айтқанымыздай, жоғары білім саласының айтулы реформаторы Вильгельм фон Гумбольдт (1767-1835) заманынан бері неміс университеттерінде «зерттеу мен оқытудың бірлігі» қағидаты қолданыс тауып келеді. Осылайша Германия университеттері жалаң білім берумен ғана шектелмей, қолданбалы және іргелі ғылыми зерттеулер жүргізілетін ғылым ордасының да қызметін атқаруда. Мұндай жаңалық білім ордасындағы студенттердің де ғылыммен түбекейлі айналысуын талап етеді. Басқа елдерге қарағанда Германия университеттерінде білім алу уақытының біршама ұзақтау болуы да осыған байланысты.

Университетте маман (Diplom) немесе магистр (Magister Artium) ғылым кандидаты (Doktorgrad) дипломдарын алып шығуға болады. Сонымен бірге университеттердің ғылым докторы дәрежесін және жоғары оқу орнының оқытушысы біліктілігін де беруге құқығы бар.

Кеңестік білім беру жүйесінің еуропалық білім жүйесінен елеулі айырмашылықтары болды. Кеңестік білім ордаларының көбінесе қоғам өмірінде ұstemдік еткен идеологияға бейімделіп жатқаны жасырын емес. Қазақстанда да жоғары оқу орындары XX ғасырдың бірінші жартысында бой көтеріп, Кеңестік кезеңде қалыптасып, даму сатысынан өтті. Университеттерде әлемге танымал ірі-ірі галымдар енбек етіп, қазақ білім жүйесі мен ғылымын биік деңгейге көтере білді. Откен ғасырдың тоқсаныншы жылдары ел Тәуелсіздігіне орай білім жүйесі де реформалана бастады.

Еліміздің жоғары білім беру жүйесі Болон процесіне қосылуына орай Жоғары оқу орындарында бірқатар өзгерістер бой көрсетуде. Бұған, ен алдымен, құрылымдық, мазмұндық өзгерістер жатады. Осындағы жаңашыл өзгерістер Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде де алғашқылардың бірі болып қолға алынды. Қазіргі кезде Болон процесінің стандарттары зерттеліп, олар білім беру жүйесіне қарқынды енгізілуде. Оқу процесіне енгізіліп, іске асырылып жатқан осындағы жаңа құбылыстардың тиімді тиімсіз, артық-кем тұстарын сарапаудан алдын Болон процесінің мән-мазмұнын жете түсініп алған орынды деп санаймыз.

Сонымен, Болон процесі дегеніміз Еуропа елдерінің ортақ білім жүйесін құруды мақсат етіп, Италияның Болонья қаласында Еуропаның 29 мемлекетінің білім министрлері қол қойған декларация. Аталған құжат қол қойылған қаланың атауына орай бұл ортақ байlam Болон процесі атауына ие болған.

Жалпы Еуропа елдерінің білім беру жүйесін ортақтастыру мен үйлестіру ісі 1970 жылдардан бастау алады. Сол кездің өзінде Еуропа Одағы Министрлер кеңесі Білім саласы бойынша бірінші ынтымақтастық бағдарламасы туралы қарар қабылдаған еді. Болон процесінің алдындағы тағы бір басқыш ретінде Университеттердің ұлы хартиясын (Болонья, 1988) және Сорбон декларациясын (Париж, 1998) атауға болады. Ал 1999 жылы ортақ мақсатқа жетуді көздел, арнайы декларацияға Еуропаның 29 мемлекеті қол қойды. Болон процесі қазіргі кезде 40-тан астам мемлекетті біріктіріп отыр.

Процесс 2010 жылды мынадай негізгі мақсаттарға қол жеткізуі көздеуде:

- жоғары білімнің еуропа аймақтық ортақ кеңістігін қалыптастыру. Бұл азаматтардың осы елдер арасында ешбір кедергісіз жұмысқа орналасуына мүмкіндік береді;
- Еуропаның интеллектуалдық, мәдени, әлеуметтік және ғылыми-техникалық әлуестің қалыптастыру және нығайту; әлемде еуропалық жоғары мектептің беделін арттыру;
- еуропалық жоғары оқу орындарының студенттерді, қаржыны және ықпалын арттыру жолында басқа білім беру жүйелерімен салыстырғанда бәсекеге қабілеттілігін күшейту; ұлттық жоғары білім беру жүйесінің сәйкестігіне, жоғары білімнің сапасына қол жеткізу;

• университеттердің еуропалық мәдени құндылықтарды дамытудағы орталық ролін күшайту, бұл ретте университеттер еуропалық сананың ордасы әрі жалғастыруышы ретінде қаралады.

Басқа елдер Болон процесіне ерікті түрде қатыса алады. Декларацияға қол кою арқылы олар өздері орындауы тиіс міндеттемелер алады. Бұл міндеттемелердің бірқатары мынадай мерзімдермен шектелген:

- 2005 жылдан бастап Болон процесіне қатысушы елдердің жоғары оқу орнын бітіруші барлық түлектеріне бакалавр және магистр дипломдарына бірдей үлгідегі тегін еуропалық қосымша беру;
- 2010 жылға дейін Болон процесінің негізгі талаптарына сәйкес ұлттық білім беру жүйесін реформалау.

Енді Болон процесінің негізгі өлшемдеріне келейік. Олар мыналарды қамтиды:

- Жоғары білімнің үш деңгейлі жүйесі;
- ECTS академиялық кредиттері;
- ЖОО студенттерінің, оқытушылары мен басқарушыларының академиялық икемділігі (ортақ білім кеңістігі бойынша еркін жүріп-тұруы);
- дипломға еуропалық қосымша беру;
- жоғары білім сапасын қадағалау;
- біртұтас еуропалық зерттеу кеңістігін құру.

Болон процесінің ұсынбалы өлшемдеріне мыналар жатады:

- ортақ еуропалық бағалау;
- студенттердің белсенді түрде қатысуы;
- тұрмысы нашар студенттерге элеуметтік қолдау көрсету;
- өмір бойы білім беру.

Болон процесінің факультативтік өлшемдеріне төмөндегілер жатады:

- білім мазмұнын дайындық бағыттары бойынша үйлестіру;
- студенттердің өз таңдаулары бойынша іріктеліп алынған курстар арқылы оқыту;
- модульдік жүйе;
- қашықтан оқыту, электрондық курстар;
- студенттер мен оқытушылардың академиялық рейтингтері.

Міне, Болон процесінің негізгі өлшемдері осылар. Сонымен бірге бұл процесс жоғары оқу орындарының автономдылығын қуаттайды.

Сонымен Болон процесінің негізгі мақсаты ортақ білім кеңістігін құру арқылы Еуропа елдерінің ұлттық білім беру жүйесіне өз серіктес жоғары оқу орындарында қолданылып жүрген ең үздік тәжірибелерді, озық ғылыми жаңалықтарды, дарынды студенттер мен білікті мамандарды тартып алу. Бұл студенттердің, оқытушылардың, басқарушы қызметкерлердің осы кеңістік аясында еркін жүріп-тұруына мүмкіндік беру арқылы іске асырылады. Соның нәтижесінде біртұтас Еуропа әлемдік «білім нарығында» тартымдылыққа, басымдыққа ие болады.

Оз құрамына енген елдердің жоғары білім жүйесін «үйлестіруді» қамтамасыз ету үшін олар барынша «ашық» болуы тиіс. Бұл мақсатқа бір типті білім беру жүйелерін (бакалавриат, магистратура), қайта санауға жол ашатын бірдей білім кредиттері жүйесін енгізу, алынатын біліктіліктің белгіленген бірдей нысандарын енгізу, академиялық біліктілікті ортақ түрде тану жүйелерін тарату арқылы қол жеткізіледі.

Осы жерде мынадай сауал туындаиды. Еуропа елдерінің Болон процесі негізінде білім реформаларын жүргізуі қандай қажеттіліктен туып отыр? Бұл сұраққа Болон процесінің жоғарыда келтірілген негізгі өлшемдерінен біршама жауап алуға болады ғой деп ойлаймыз. Бұған қосымша мынаны айтуга болады.

Қазіргі кезде Еуропа құрлығындағы елдер өздерін біртұтас сезініп, бірігүе мықтап ден қойды. Ал, жоғары білім беру саласы қоғамды қалыптастыруға тікелей ықпал етеді. Сондықтан да білім жүйелерінің әрқиылдығы мен әртектілігі Еуропаның бірігіне кедергі келтіреді.

Біртұтас Еуропа еңбек күшінің, тауарлар мен капиталдың еркін қозғалуына мүдделі. Бұл үшін жоғары оқу орындары беретін біліктіліктің осы кеңістіктің бірдейлігіне қол жеткізу қажет. Мұнсыз біліктілігі жоғары мамандардың еркін жүріп-тұруы қын болады.

Сонымен бірге жоғары білім беру саласы бизнес әлемінде табыстырылығы жоғары қасиеттің бірі болып табылады. Қазіргі кезде бұл салада АҚШ басым позицияға ие. Осы саладағы бәсекелестікте Еуропа өз білім кеңістігін біріктіріп және өзге қатысушы елдердің үздік қасиеттерін пайдалана отырып, мол табысқа жетуді көздейді.

Қазақстанда Болон процесіне қосылу мәселесі 2003 жылдан басталады. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі Ж. Қулекеевтің 2003 жылғы 8 қазандағы № 661 бұйрығымен Болон процесінің аспектілерін оқып-үйрену жөніндегі жұмыс тобы құрылды. Бұл жұмыс тобына Қазақстандық кәсіптік жоғары білім жүйесінің европалық білім кеңістігіне енуін қамтамасыз ету жөніндегі жұмысты ұйымдастыру, Еуропа кеңесінің, ЮНЕСКО-ның жұмыс топтарымен, өзге де құрылымдарымен және басқа ұйымдармен байланыстарды қамтамасыз ету жүктелді. Жұмыс тобының құрамына Білім және ғылым министрлігінің жауапты қызметкерлері, Қазақстанның іргелі жоғары оқу орындарының ректорлары кірді.

Жұмыс тобының атқарған іс-шараларының нәтижесінде Қазақстан Болон процесіне кіру туралы декларацияға қол қойды. Бұл Қазақстанның бұдан байлайғы жерде әлемдегі білім беру кеңістігінен оқшауланбай, Болон процесіне қатысушылардың қабылдайтын шешімдеріне өз ықпалын жасауға мүмкіндік алатынын білдіреді.

Қазақстанның бұл процеске қатысуы қандай қажеттіліктен туды деген мәселеге келсек, мынадай жайтерді атаған орынды. Біріншіден, Қазақстанның білім жүйесі Ресейлік білім жүйесінің бір бөлшегі ретінде қалыптастан. Ал, Ресейдегі Петр бірінші негізін қалаған білім жүйесінің бастауы европалық білім жүйесінен тамырланатыны белгілі. Ресей болса 2003 жылы Болон процесіне қосылды. Сондықтан да Қазақстанның бұл процестен тыс қалуы белгілі деңгейде оқшаулануға ұшыратуы мүмкін.

Екіншіден, Қазақстанның Еуропалық Одақпен қарым-қатынасы жақсы. Сыртқы экономикалық байланыстары да дұрыс жолға қойылған. Бұл байланыстардың негізінен жоғары білімді адамдар арқылы жүретін мәлім. Сондықтан да аталмыш жүйенің сырын жақсы билетін мамандардың қарым-қатынас жасауы женіл болады.

Үшіншіден, жаһандану кезеңінде оқшаулану қыын әрі бұл қажет те емес. Оның әсері тимей қоймайды. Осы себепті керісінше, атапған процеске қатысып, оның қабылданатын ортақ шешімдеріне белгілі бір дәрежеде ықпал ету тетіктерін ойластырган орынды.

Төртіншіден, Еуропа елдерінің ғылыми-техника саласында, білім беру жүйесінде көптеген артықшылықтарға ие екендігі талас тудырмайтын ақиқат. Бұндай озық тәжірибеден үйренудің қажеттігі мен тиімділігі қарсылық туғызбайды ғой деп ойлаймыз.

Сонымен бірге Қазақстанның бұрыннан қалыптастан ғылыми зерттеулер жүргізу, оқыту бойынша озық дағдыларын, ғылыми және педагогикалық мектептерін, қалыптастан дәстүрлерін Болон принциптерімен үйлестіре отырып жүргізуге болатынын атап айтқан жөн.

Қазіргі кезде Болон процесінің барлық аспектілері Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде мүмкіндігінше іс-жүзіне асырылуда. Әрине, қазіргі нарықтық заманмен бірге жастаңдарың, қоғамның алға қойған мақсат-мұраты өзгергенін есепке алсақ, бұл процестің бізге тиімді жерлері көп деп есептеуімізге болады. Жастаңдары біз әдебиет тарихын, көркем шығарманы оқытуда уақытты тиімді пайдалануға үйретеміз. Ғылым мен білім сапасын арттыру үшін жастаңдары жанжақты болуға дағыландыру қажет. Бос уақыттарын басқа тілдерді үйренуге жұмсауы керек. Бұл процестің жастаңдары, оқытушыларды басқа елдерге жіберіп, білім, тәжірибе алмастыру аспектісі өте дұрыс ойластырылған деп есептейміз. Сонда ғана әлем әдебиетінде болып жатқан өзгерістерге шынайы баға беріп, өз әдебиетімізді дамытып, әдеби үдеріске салмақты сараптама жасай аламыз. Біз болашақ әдебиеттанушыларымызды ғаламдық әдебиеттегі теориямен қаруандырып, ең алдымен, білім сапасына қоңыл бөлгөніміз жөн. Қазіргі таңда университетте Болон процесі аспектілерінің сыртқы қалпы іске асырылып жатыр, бір қалыпқа түсken соң барлық аспектілер іс жүзінде орындалады деген сенімдеміз. Болон процесіне қосылудағы мақсатымыз – оның «пайдасына ортақ, заарынан қашық» болуға ұмтылу болса игі деп білеміз.

Өткен жылдың күзінде Thomson Reuters ақпараттық тобының қатысуымен білім саласы бойынша 2011-2012 жылғы әлемнің ең үздік ЖОО-ның рейтингі (THE World University Rankings 2011-2012 түзілді. Рейтингке әлемнің 400 университетті кірген. Рейтинг он үш көрсеткішті бағалау нәтижелері негізінде түзілген. Бұларды мынадай бес басты санатқа бөлуге болады:

1. Университеттің ғылыми-зерттеу жұмысы (жалпы бағалаудың 30%).
2. Оқыту сапасы (жалпы балдың 30%).
3. Білім ордасының халықаралық қызметі (жалпы балдың 7,5%).
4. Басқа университеттердің ғылыми зерттеулерге үзінді жасауы (зерттеулердің маңыздылығы) (жалпы бағалаудың 30%).
5. Салалық табыс – инновация (түпкі балдың 2,5%).

Университеттердің рейтингін анықтау әдістемелері жылжан-жылға жетіліп келеді. Бұл жолы да әдеттегідей АҚШ университеттері рейтингтің алдын бермей келеді. АҚШ-тың 7 ЖОО алдыңғы ондыққа кірсе, бұдан кейінгі үздіктер қатарында Ұлыбритания университеттері сап түзейді.

Times Higher Education нұсқасы бойынша 2011-2012 жылдардағы үздік университеттердің рейтингімен мына сілтеме бойынша танысуға болады THE World University Rankings 2011-2012)

Өкінішке қарай, қазірше бұл екі жұз университеттің ішінен Қазакстан университеттерін көре алмай отырмыз. Бұл тізімге тіпті Ресейдің университеттері де бас сұға алмаған. Біздіңше, бұл рейтингтің жүздігіне кіруге талпыну жолында Қазақ елінің университеттеріне еуропалық білім стандарттарын боямасыз қошіріп алу жеткіліксіз. Біз тарихы талай ғасырларға созылатын әлемдік үздік университеттерді қуып жете алмаймыз. Интернет жүйесі арқылы белгілі бір деңгейде олармен ақпарат алмасу, пікір алмасу, білім алмасу, тәжірибе алмасу жағынан тенесуіміз мүмкін. Бірақ, өзіндік ерекшелігімізді қалыптастырмай, олармен білім жарыстыру мүмкін емес. Бұдан бөлек Жоғары білімді ұйымдастырудың тәсілдері мен мазмұнына да ұлттық төлтума қасиеттерімізден бастау алатын тың, соны инновацияларды енгізу қажет секілді. Бұл орайда ұлы ғалымдардың университеттердің қалыптасусы мен дамуындағы рөліне назар аударған орынды. Сонымен бірге халқымыздың төл дәстүрлі білім беру жүйесінің тарихындағы елеулі жаңалықтарды жана заманға айықтап жандандыру бағытында ізденгеннің де терістігі жоқ. Белгілі ғалым, шығыстанушы Әбсаттар Дербісөлі келтірген деректер бойынша бір ғана Отырадың өзінен жиырмадан астам Фарабилер шықкан.

Отырада әлемде теңдесі жоқ кітапхана болды дейміз. Кітапхана болған жерде білім ордасы болмауы және ол кітаптарды жазған, түсініп оқитын, кітаптың қадірін білетін білімпаз, оқымысты адамдардың болмауы мүмкін емес. Демек еліміздің білім беру тарихын жазуда әлі де ашылмаған, сыры беймәлім тұстар баршылық. Шығыс ғұламаларының білім алу және білім беру мен тарату дәстүрі де жете зерттелмеген. Орта ғасырларда бүкіл әлемдік ғылым мен білімге өріс ашқан, адамзатқа жол сілтеген ғұламалар шыққан Шығыстық білім ордаларының дәстүрі де назарымыздан тыс қалған. Алдағы уақытта бірыңғай қошірінді дүниелерге ден қоя бермей, өз тарапымыздан да өзгеше бағыттар ұсынбай, әлемдік білім байгесінде мәреден табылуымыз қын. Ендігі бағыттымыз осындағы дүниелерге бұрылса еken деген ойымыз бар.

Ш.А. Шортанбаев

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ага оқытушысы),

Ә. Салықбаева

(148 мектеп-гимназия)

ӘДЕБИЕТ ӘЛЕМИНДЕ

Барша ғұмырында «әдебиет-ардың ісі» еkenін сан мәрте ұқтырып өткен, шәкірттерінің санасына сөз өнері жолында «өз уақытын аямауга, өзгенің бакытын аялауга» деген ізгілік сөүлесін сіндіріп өсірген ұлағатты ғалым, академик-жазушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры Зейнолла Қабдолов алаш әдебиетінің арыстары мен ағыстары, тұлғалары мен туындылары тұрасында әр кездері жарияланған ғылыми зерттеулері мен эсселерінде, монографиялары мен мақалаларында, талдаулары мен толғаныстарында арнайы тоқталып, авторы һәм мұрасы жайлы сырлы да сұлу стильмен, мазмұнды һәм мәнді жырлап, қазақ әдебиетінің өзіндік ағысы мен «Арнасы» барын, оны жүйелеуге, зерттеп-зертделеуге, ілкімді ой ойтуға ойлы «Көзқарас» керектігін де әрдайым сездіріп отырды.

Бірі тәуелсіздік қарсанында, екіншісі егемендігімізді алып, етек-жәнімізді жинаған сэтте дүниеге келген қос кітаптың әдебиетіміздің кадау-қадау мәселелерін, жетістігі мен кемшілігін, құнгейі мен көлеңкесін, оны жасаған сөз серкелерінің жан азабы мен рухани ерлігін, әдеби портреті мен адами қасиетін әдемі әдіппет, Абайдан Ахтановқа дейін, Махамбеттөн Мықшегеге (Т.Қожакеев) дейінгі аралықтағы әдебиет тарландарының өлшеусіз еңбегін, шығармашылық мұрасын, кісілік келбеті мен пайым-парасатына дейін өзгеше һәм өзіне тән машықпен зерделеп, санамызға қуып берді.

Қолына қалам ұстаған, өзіндік ой-пікірі қалыптастан әркімнің де Әуезовті, оның әсемдік әлемін өзінше талдап, өзінше бағамдауға толық құқы барын ескерсек, Қабдоловтың да «өз Әуезові» бар еkenін, занғар жазушының суреткерлік шеберлігі былай тұрысын, оның нұр шашқан дидарынан, кісілік келбетінен, болмыс-бітімінен де даналықтың лебін жіті аңғарып, алаштың ардақты ұлын, ұлттың шынайы зиялышын, ұстаздың өнеге-ұлағатын қапысыз танып, қалтқысыз суреттеуінінен шын

мәнінде, тек «өзінің ғана Әуезові» бар екеніне иланасын, ризашылығынды жасырып қала алмайсын. «Өмір шындығын өнер шындығына айналдыра шындал қана қоймай, келер ғасырлардың жады үшін шегелеп қойды. Сол шегеленген шындықты танып-білмесек, біз өз басымыздан өтіп бара жатқан осы ғасырдың шыргалаң сырь мен сипатын танып-біле алмаган болар едік».

Ғалым көркем әдебиет жайлы толғаныстарында өмірдің саналуан құбылыстарын, заман шындығын, уақыт сырьын арқау еткен өз замандастары, олардың әдеби үдерістегі ілкі қадамдары мен іркілістері де назардан тыс қалмай, әдебиеттің әрбір адымына, қаламгердің кезекті қадамына сәттілік тілеп, сүрінбеуіне, шегінбеуіне серпін беретін сәттері аз емес екенін, саналы ғұмырында «өзгениң қызығына, әр сәтті қадамына қуанбау, қуанышына қол соқпау арлы азаматтың» ісі емес екенін санамызға құйып өтті. З.Қабдолов өзінің шығармашылық ғұмырында есімдері қайта ақталып, шығармалары ел иғілгіне айналған Алаш арыстары, «калыптары тобы» атанған сөз зергерлері хақындағы ой- толғамдары, толғау-эсселері, шығармашылық мұрасы мен мирасы тоңірегіндегі зерттеу енбектері, саралап-сараптаулары өз алдына бір тобе. Әбу, Хамит, Әбділда, Жұбан, Сыrbай т.б. ақын агаларының шығармашылығы, олардың сөз зергеріне тән суреткерлігі, кіслігі мен кішілігі, дегдар кейпі мен кеменгерлік қалпы да кітап арқауына айналып, әдеби-шығармашылық әрі адами-парасаттылық деңгейі кіршікіз байыпталған.

Соның ішінде Зекең тұрғылыстары мен үзенгілестерінің көркем прозадағы өз сүрлеуі мен соқпағын табуына қол ұшын созып, кемшілігін «ақырын» айттып, жетістігіне «айғайтай» қуанганына да, күлдібадам, шала дүниеге қоңілі ортайтып, шын талантқа тілеулем, нағыз дарынға қамқор қоңілде болғанын аңғарамыз.

«...Повесті Зекең тұнімен оқып шығыпты да еренгісін қолжазбасын қолына ұстап келіпті де: «мына дүние осы уақытқа дейін неге жатыр?» десе керек. Ғабдол Сланов ағамыз ішіндегі өлендерін қысқартқаны болмаса бір қарпіне тиіспей, Жұбан Молдағалиев қол қойып, әлдебір материалдың обалына қалып, журналдың кезекті санына жіберді.

Дәл сол кезде Жазушылар Одағында жас жазушылардың семинары өткен. Сол жиында Зекен сөзін «Коңыр күз едіден» бастап, «бұл күз емес, шыбынсыз жаз ғой» деп аяқтағаны есімде», – деп есіне алады Қалихан ағамыз.

«Ар ісінің азабы» мақаласында жазушы Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы туралы, оның кезекті басылымы туралы айта келіп, неге қайта-қайта басыла беретін сырьина үніледі. «Көп басылатын кітаптың, бәрінен бұрын, оқылатын кітап болуы шарт. Мұның сырьы неде? Мұның сырьы шеберлікте! Ал, шеберлік шексіз. Өйткені шын мәніндегі жазушының сөз үстіндегі әрекетінде шек болмайды, қашан демі таусылып, қаламы қолынан түскенше толассыз жалғаса беретін жұмыс». Көркем мәтінді талдаудың хас шебері Зекең ары қарай жазушы кейіпкерінің ішкі әлемін, әрбір іс-әрекетінің себеп-салдарын, рухани қүйзелісін, сезім толғанысын теориялық тұрғыдан талдай келе, ондағы «қапысыз, шебер жасалған диалог, сюжет желісін өрбітуге бағытталған монолог, нәзік психологиязм, сәтті табылған, шебер тұтастырылған деталь, қысқасы романның «әр бетіндегі әр мен нәр» арқылы Ә. Нұрпейісовтің суреткерлік шеберлігін, көркемдік әлемін аша түседі. Әдебиет тарихында өзіндік орны бар, құрылымы құрделі туындыға Зекең берген бағасымен біттіге санауға болатын сияқты қөрінеді. Жоқ, олай ойлауға әлі ертерек сияқты, Зекең неше рет басылса, сонша рет өндеген, өзгерілген романның жазылу тарихынан хабардар... Әлі де болса жөнделетін тұстарын, кемшін тұстарын жіті байқап, өз пікірін білдіріп, автордың шығарманы қайта-қайта жөндей беруінің сырьын, оның өте орынды екенін атап көрсетеді. Келесі бір сәтте:

«...Алдымен, Сәкен Жұнісов – туған жерге тамырын терең жіберген Дала жыршысы. Сәкенге тән тағы бір ерекше сипат – батылдық. Осы екі сипаттың өзі-ақ Сәкен Жұнісовті сөз өнерінде сирек ұшырасатын аса нұсқалы қаламгерлер қатарына қосады», – деп Сәкен сері суреткерлігінің көркемдік құпиясын, сыр-сипаттың ашып берсе, енді бірде «Taxayи топтап тұтастырыған осынау тірі тұлғалар галереясын аралап жүріп, біздің замандастың соңғы қырық жыл ішіндегі құллі кескін-кейпін, мінез-құлқын, болмыс-бітімін тасқа танба басқандай анық тануға әбден болады», – деп нық сөйлеп, суреткерлік қарым-қабілетінің сырьын сынар сөйлеммен ғана үқтыруын қайтерсіз?!

Зекенін өз сөзімен түйіндесек, «Мұның сырьы шеберлікте! Ал, шеберлік шексіз».

Сонымен бірге, автордың бұл туындысында тек әдеби үдеріс, оның мәселелері тоңірегінде сөз болып қалмай, қалам иелерінің ой биігін, парасат деңгейін, азаматтық қырын да танытады.

Қысынның өзін қыстырып жазатын Зекенің кос кітабын оқып отырып, бейне бір көркем туынды оқып, болмаса, әсерлі әңгіме тыңдал отырғандай әсер алғатынымыз анық. Бұл, өмірдегі адалдық пен тазалықта құштар, өнердегі көркемдік пен сұлулыққа інкәр Зейнолланың, «Қазақтың Қабдоловының» ғана қолынан келетін, өзіне ғана лайық, қаламына ғана тән стиль! Өз «менін» танытатын, риясyz мойындаатын тамаша тәсіл!

«Қолқабыс қолжазба кезінде» атты мақалалар шоғыры да Зекенің зерттеу әдісінің өзгеше бір тәсілі дерсің. Қателігін түзеп, кемшілігін жөндеуге мүмкіндігі бар кездегі қолқабыс шынында, нағыз әдебиет жанашырының, оның ертеңін, болашағын ойлаудан туған қамшыл қарекет иесінің іс-әрекеті екенін бағамдайсыз.

«Бірқыдыру ой-пікірлер есімдері ел-жүртқа бимәлім қalamгерлердің қолжазбаларына байланысты айтылған. Бұлар да пайдалы нәрселер! Бұларға қарап, қalam қызметінің құлқын, қылығын, міnezін теренцірек, нәзігірек пайымдай түсесіз». Автор назарына ілігіп, қолжазбасы қолына түскен қalamгерлер катарында Ә. Тәжібаевтың, Ә. Кекілбаевтың, Ұ. Доспанбетовтың, прозалық шығармалары, әңгіме-повестері бар. Автордың мақсаты – шығарма қайткен күнде оқырман жүргегінен берік орын алмақ, рухани-эстетикалық ләzzатқа бөлемек, соған көмектесу, қол ұшын созу. Сыншының қырағы назарынан шығарманың кемшін тұсы да, іркілісті сәті де тыс қалмай, мінсіз болуы үшін барынша мұқият болу керектігі, талғампаздық, шынайылық шығарманың шырайын кіргізіп, әрін ажарландыруға үлес қосатынын, мұның сыртында тағы да көп-көп шаруаның істелуі қажеттігін сипайылап айтып, шым-шымдап сіндіруі де сергек ойлы сыншының ісі.

Әбіш шығармаларының философиялық астары мол, мәдениеті биік, сезімді баурайтын эстетикалық күш-қуаты мол екендігін саралай келе, шығармаларының шыншылдығын, тілінің шешендігін бағалай келе, кейде автордың «...сөздегі суретті ауызекі шешендік көміккіреп, шындықты бейнелеу орнына бірыңғай баяндан, суреттеу орнына ұзағырақ сампылдан сөйлеп қалатын тұстары» бар екенін орынды ескертіп, алдағы уақытта шығармаларында сөйлеуді, баяндауды азайтып, сөзбен салынатын суретті, кестелі, бейнелі тілді көбейтсе, одан шығарма көркемдігі артпаса, кемілейтіндігін ортага салады. Әрине, Әбіш секілді суреткер жазушыға сын айту оңай болmas. Дегенмен, шығарманың ширауына, суреткерлік шеберлігінің артуына ага-достың аз-кем ақылының артық етпейтінін, қайта ол әдебиетке деген риясyz адалдықтан, сөз өнеріне деген сергек көңілден, қalamдаст-қalamгерге деген зор сүйіспеншілкten деп үққанымыз жөн.

Сынши-ғалым Ұ. Доспанбетовтың повестер мен әңгімелер жинағына да сын көзімен қарап, жоғары талап пен талғам деңгейінен зер салып, қолжазбаның келісті жерлерін көтермелеп, шығарманың сын көтермейтін тұстарына да тереңнен тоқталып, «жазушылық – ар ісінің азабы» екенін тағы да бір рет қарпемізге салып, өндейтін, жөндейтін тұстарын, стильдік ақауларын мейлінше дәл, барынша шынайы саралап, автордың алдағы шығармашылығына сәттілік тілеуі де, әдебиеттің ары мен абыронын, мәні мен маңызын ойлаудан, қасиеті мен кепиетін сезінуден...

Ақтаңгер әдебиетші-ғалымның әдеби шығарманы талдауынан талғампаздықтың, қalam иесіне үміт артқан ақеділ көңілдің, ұлт әдебиетіне деген жанашырлықтың, сөз өнерін кие тұтқан қalamдастарына деген құрметтің шынайы ұлғисін, адами болмыс-бітімінің шын бет-бейнесін танимыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Қөзқарас. – Алматы, 1996.
2. Қабдолов З. Арна. – Алматы, 1988.

K. Келдебеков

(Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты)

М.О.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ

«Абай жолы» – қазақтың көркем прозасын классикалық деңгейге көтеріп, әлем әдебиетіне биік эстетикалық талғам, көркемдік қуат әкелген үздік туынды болып саналады. Ұлы суреткер М.Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясында қазақ халқының сан ғасырлық салт-дәстүрін, ұлттық болмысын жан-жақты суреттеген. Қазактың «бас ақыны» дана Абайдың тұлғасын шығармашылық және қайраткерлік қырларымен қоса суреттеген қазақ әдебиетінің ұлы туындысы жазушының туған елі алдындағы перзенттік парызын абыроимен өтегендігінің белгісі іспетті. Жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясына Луи Арагон, Н.Тихонов, Б.Матип сынды шетелдік қalamгер қауымы таңдай қағып, жоғары баға берді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ сахараасының парасат университеті – Абай айналасындағы тәлім-тәрбиенің жемісі М.Әуезовті әлемдік суреткерге айналуға игі ықпалын тигізді. Ес біле бастаған шағында Абайды көріп, таныған жазушы Мұхтар Әуезов тамыры теренде жатқан ұлттық болмыстан нәр алып өсті. Өсе келе ұлттық берері мол білім мен орыс және Еуропаның озық ойлы шығармаларынан еркін сусындаған жазушы Мұхтар Әуезов ұлы Абай шығармаларына

үніле түсіп, аса ыждағатпен ден койды. Отар ұлттың ұлттық рухы оянған тұста өмірге араласқан Мұхтардың да көзқарасы осы түрғыда қалыптасып, ұлттық идеяны өмірлік мақсаты мен көркем ойының негізгі арқауына айналдырыды. Қоғамда болып жатқан аласапыран құбылыстар тұсында өмір сүрген жазушы Мұхтар Әуезов үш түрлі қоғамдық формацияны бастан кеше отырып, әрқиыл алып-қашпа жала мен нақақ айыптауларға ұшырап, түрмеде отыrsa да ұлттық мұддені алға ұстап қажырлы еңбек етті. Осынын анық дәлелі ретінде «Абай жолы» роман-эпопеясын жарыққа шығарды.

Абайдың өмірі мен әдеби мұрасына ерте кезден-ақ зер салған Мұхтар 1918 жылы «Абай», «Тан» журналдарында ұлы ақынның шығармаларын «Абайдың Әбдірахман деген баласы өлгенде жоқтап айтқан өлеңдері», «Абайдың кейбір өсиет сөздері» деген атпен бастырады. Абайдың өміrbаяны мен шығармаларын жинап, бастыру сынды іске кірісken Мұхтар ұлы ақын жайындағы зерттеулерге деңдеп зер салады. Ұлы Абайдың шығармашылығы мен ғұмырнамасы хакында көптеген ғылыми еңбектер жазып, абайтану саласында іргелі зерттеулер жазды. Ұлы Абай туралы ақынның көзін көрген замандастарының деректеріне сүйене отырып, Мұхтар өнімді еңбек етті. Ол Л.Соболевпен бірігіп жазған «Абай» трагедиясын 1939 жылы Мәскеуде бастырыды. Сонымен қатар, ұлы ақынның өмірін бейнелейтін киноценарий мен опера либреттосын жазды. 1937 жылы жазылған «Татьянаның қырдағы әні» атты үзінді болашақ романың алғашкы тарауы ретінде жоспарланған болатын. Осылайша Абай жайында терең ізденген жазушы Мұхтар Әуезов ақын жайында роман жазуға нық бел байлап, бейнеті ауыр, берері мол еңбекке кіріседі. Жазушы Мұхтар Әуезов алғашқыда екі кітаптан тұратын «Абай», онан кейін мұның жалғасы болып табылатын «Абай жолы» (бұл да екі кітаптан тұратын) романын жазды. Бірінші кітабы 1942 жылы, екіншісі 1947 жылы, үшіншісі және төртінші кітаптары 1952-1956 жылдары жарық көрді. Алғашқы екі кітаптан тұратын «Абай» романы үшін жазушыға КСРО Мемлекеттік сыйлығы 1949 жылы беріліп, төрт томдық «Абай жолы» роман-эпопеясы жарық көргеннен кейін, ол 1959 жылы Лениндік сыйлықтың лауреаты атанды. Жазушы М.Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылуы хакында «Әдебиет және өнер» журналының 1955 жылғы №3 санында жарияланған (орысшадан аударылған) «Абай» романының жазылу жайынан» атты мақаласында: «Алдымен мынаны ескерген жөн: «Абай» да, «Абай жолы» да – тарихи романдар. Бірақ, жүртқа мәлім «Петр Бірінші», «Емельян Пугачев», немесе «Степан Разин» сияқты романдардан менің романдарымның өзіне тәn кейбір өзгешеліктері бар. Аталған романдардың геройлары – қайсыбірі ірі қоғамдық қайраткер болумен бірге, көбіне төтенше ер, бұрқанған күштің, қолма-қол қымылдың адамдары болып келеді, олар бұқараны өздерінің еркін іс-әрекеттерімен бастайды; ал, менің романдарым батыр емес, ақын туралы, менің геройым – творчестволық тұлға; демек қоғамдық құбылыс есебінде көрінетін оның қолма-қол қымыл әрекетінің нәтижесі емес, творчестволық еңбегінің туындысы ғана. Эрине, өз искуствосында өз кезіндегі қоғам мен халық өмірінің тарихи қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдайларын шыншылдықпен, дұрыс сәулелендіре отырып, бұл да өзін күрескер есебінде танытады, бірақ өзінше танытады. Бұл бұқаралық қозғалысты бастамайды, халықпен бірге жүреді, жалпы күреске өз үлесін қымыл-күшпен емес, творчестволық іспен қосады. Міне, бұл такырыпқа келгенде мен осы ерекшеліктерді қатты ескердім. Геройымның сыртқы әрекетін ғана емес, ішкі творчестволық бұраландарын, творчествоның психологиясын, оның өмірді тікелей түйсінулерінің, сезіну-толкуларының нәтижесінде көрінген шындық құбылыстың сырларын, тіпті ақын шығармаларының тамыр тартқан тереңін аша көрсетуге көп күш жүмсадым» - деп атап эпопея хакында толық түсініктеме береді. Жазушы М. Әуезов ұлы ақын Абай жайындағы эпопеяға философиялық, психологиялық, әлеуметтік және ұлттық астар беріп, оның мазмұнын тереңдете отырып «казақ халқының энциклопедиясын» жасады. Эпопея жазуға ізденіс үстінде жазушы М.Әуезов Батыс пен орыс жазушыларының шығармашылық адамы жайында романдарды түгелдей қарап шығады, тек қана қарап қоймай өзінше әрқайсысынан тәлім алады. Творчество адамының жеке басындағы жайды суреттеген романдардағыдай ұсак-түйекке ұрынбай, қайнаған қоғамдық оқиғалар арасындағы образдар жасайды. Бұл туралы жазушы М.Әуезов жоғарыда аталған еңбегінде: «Күресі, тағдыры халық өмірімен, халықтың тарихи тағдырымен, нұрлы келешегімен сабактас, тамырлас жатқан ұлы ақын туралы жазатынымды мен жақсы түсіндім» - деп алдына қойған биік мақсатын анфартады. Жазушы М.Әуезов ұлы ақын Абай жайында эпопеяға дерек, материал жинағанда ақынның өмірінің, күресінің, ақындық қалыптасуының алғашқы кезеңдері жайлы деректердің тапшылығын айтады. Абай орта жасқа келіп, жүртқа танылғанша шыққан шығармалары хатқа түспей өз аузында немесе оған жақын адамдардың жадында ғана сақталғаны жазушыға эпопея жазу барысында мәлім болады. Жазушы М.Әуезов шығармашылық үстінде Абайды билетін, көзben көргендердің естеліктеріне сүйенумен қатар жазушының өзі де сол жақтың адамы болғандығы біршама септігін тигізгенін естеліктерінде айтады. Әлемдік деңгейдегі эпопеяға арқау болған ұлы ақын Абай жөнінде жазу мashaқаты мол дүние екендігіне қарамастан жазушы жанына

жақын тақырып болатын. Абай өмірімен қоса қазақ халқының ұлттық болмысын танытатын шығармада жазушы мінез бен кейіпкерлердің, әдемі пейзаждардың тұтас галереясын жасады. Жазушы М.Әуезов жоғарыда аталған еңбегінде: «1930 жылдан кейін Абай туралы роман жазбақ бол, саналы түрде материал іздегенімде бір-ақ өкіндім: көп нәрсені аңдамай өткізіп алыштын, Абайды билетін кемпір-шалдар әр жерде ғана қалған, олардың жадынан көп нәрселер шығып кеткен. Бұл тұста мен Абай өмірін биограф ретінде де зерттеп жүр едім: көп адамның аузынан Абай өлеңдерін жазып ап, бұрын баспа бетін көрмеген шығармаларының 40 проценттейін калпына келтірдім.

Алдақашан бел асып кеткен көштің айдаладағы жүртіна кешігіп жеткен жүргінші сөніп қалған от орнынан болмашы жылтыраған бір қызығылт шоқ тауып ап, оны демімен үрлеп тұтатпақ болды десек, романға материал жинаған менің халім де дәл сол әрекет сияқты еді. Мен карт адамдардың көмескі жадында ұмыт болған көп нәрселерді қайта ойлатып, айтқызып алдым. Алпыстағы Айгерімнің әжімді бетіне қарап, оның бір кезде Абайды тұтқындаған жас шырайлы ғажап сұлу жүзін «қалпына келтіруім» де әлгідей еді», – деп эпопея жазу барысындағы ізденіс, еңбегін еске алады. Сондай-ақ «Абай жолы» роман-эпопеясын жазудағы жазушының шығармашылық лобараториясын зерттеген З.Ахметов «Абай жолы» қалай туған?» атты еңбегінде: «Эпопеяның текстін автор түгелге жуық қолмен жазып, үнемі түзетіп, толықтырып машинкага әлденеше рет бастырган. Сонымен катар жазушының эпопеяның соңғы тұсында келетін бірнеше тарауды, алдын-ала ойша әбден пісіріп алып, кейін машинкага ауызша айтып жаздырығаны белгілі» - деп жазушы М.Әуезовтің эпопеяны жазу үстіндегі ерекшелік пен еңбегін атап өтеді. XX ғасырдағы қalamгер атаулының ішінде терең әрудициясымен ерекшеленетін жазушы М.Әуезов ауыр бейнетке қарамастан ұлы ақын жөніндегі эпопеясын жарыққа шығарды. Ұлы Отан соғысы тұсындағы қыншылықты сылтау етіп, түрлі саяси-идеологиялық қысым жасауға тырысып, жеке мұддесін қөзделгендердің кедергілеріне қарамастан Б.Кенжебаев баспа қызметкерлеріне құпиялап шығартқан романның тұнғыш данасын М.Әуезовкө көрсеткенде «Ұмытпасын, Ұмытпасын... Абайды тірілтің...тірілттің!» – деп жылап жіберген еken. Міне, осындағы қыншылықтарға қарамастан жарыққа шыққан «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақ ұлтын әлемге танытты. Француздың атақты қalamгері Луи Арагон: «Мен оның шығармаларын еліме таныстыруши болуды үлкен абырой санаймын. Эпикалық роман «Абай» менің ойымша XX ғасырдың ең үздік шығармаларының бірі. Бұл роман оқушыға қызықты қиял мен ерекше ой өлкесін кездіріп, талай терең толғаныстар тудырады. Бұл шығарма кеңес әдебиеті туындыларының маңдай ілегінен орын алады деу азық қылады, әлемнің басқа елдерінде де онымен тең түсітін шығарма табу қыын», - деп пікір білдіріп, қазақ әдебиетінде өлшеусіз орны бар қalamгер М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын жоғары бағалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиетінің тарихы 8-том. Кеңес дәүірі (1941-1956). – Алматы, 2004.
2. Ахметов З.Тандамалы. 1-том (Әдеби зерттеулер) / Құрастырган Оразбек М, Зәкиұлы М. – Алматы, 2008.
3. Әдебиет және өнер. – 1955. – № 3.
4. Қазақ әдебиеті энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005.

**Альманах – Международное научно-популярное,
публицистическое издание**

Современная культура, наука и общество

№ 4 / 2014

Редакционная коллегия:

Н.А. Голиков, С.А. Кибальник, Л.М. Федоряк, А.М. Казиева, А.И. Ковтун,
А.Б. Темирболат

Библиотечно-издательский комплекс федерального государственного бюджетного
образовательного учреждения высшего профессионального образования "Тюменский
государственный нефтегазовый университет", Тюмень, ул. Володарского, 38. Типография
библиотечно-издательского комплекса 625039, Тюмень, ул. Киевская, 52 .
e-mail: generul@tsogu.ru

